

Ingrid Millbourn

SAP:s jordbrukspolitik 1890–1920

Centraliseringens och rationalitetens principer

Politikern och teoretikern Robert Michels har med sin negativa människosyn haft stort inflytande på politisk teori sedan 1900-talets början. Han såg ”oligar-kins järnlag” som bestämmande för alla slags organisationer. Enligt denna lag är ledarnas elitism, svek och förräderi oundvikligt gentemot medlemmar och väljare. Massan av folket är medskyldig, då den är likgiltig, omogen och inkompetent. De tankemönster som Michels var delaktig i lever vidare i politisk praktik, där elitism dominerar, men också i vetenskapliga teorier som enligt min mening förenklat förklarar politik utifrån ledarmakt och taktiska motiv.

Själv prövar jag om politik kan förklaras som ett resultat av framgångs- och samarbetsprocesser. Den analyseras både genom enskilda politikers utsagor och genom tanke- och handlingsmönster, i båda fallen i termer av visioner, verklighetssyn, värderingar och strategier. Därigenom undviker jag en fixering vid politikern som person, svår att tolka, då enskilda människor ofta är motstridiga. Detta beror bland annat på att inom dem möts delar av olika slags tanke- och handlingsmönster, vilka i sin tur är mångtydiga och kan uppgå i andra mönster. Varje mönster är en konstruktion av forskaren som ger gränser till glädje för en prövning. Fyra begrepp används: *förespråkare*, *förebild*, *sammanhållning* och *framgång*. Med framgång avser jag att allt det som betraktas som produktivt i ekonomin, uppfattas som positivt av politiker. Ty ekonomins område är det som värderas högst för att nå utopin: ett samhälle med välstånd till alla. Med begreppet sammanhållning antar jag att människans identitet liksom samhällets och partiets bekräftas genom samarbetsprocesser. Politik är därför en form av ömsesidig bekräftelse, sk interaktion. Med begreppen förebilder och förespråkare antar jag att interaktion är en problematisk process. Teoretiker, politiker, partimedlemmar och väljare kan visst vara varandras förebilder och förespråkare, men samtidigt förekommer alternativa möten. Genom att identifiera vilka som möts, var och hur det sker samt deras betydelse i förhållande till vad som är framgång och sammanhållning, söker jag andra tolkningar än svek och förräderi.¹

SAP och småbönderna i tidigare forskning

Jag tänker här söka tolka det svenska socialdemokratiska partiets (SAP) jordbrukspolitik. Frågan har intresserat många forskare bland dem Lars Björlin, Seppo Hentilä och Birger Simonsson som i sin tur knyter an till Herbert Tingsten och Olle Gellerman.² Tre frågor är centrala för dem: orsaken till SAP:s förändrade jordprogram 1911; förändringens relation till Karl Marx, Karl Kautsky och Carl Lindhagen; det tyska socialdemokratiska partiets betydelse. De talar alla om småbönder eller småbrukare och avser troligen därmed de som ägde jord antingen så mycket att de utan anställda kunde försörja sig av den, maximalt 20 ha, eller måste komplettera med biinkomster. Alla är eniga om att 1911 års program förändrades av taktiska skäl för att vinna småbönders röster och därmed parlamentarisk makt.³ Simonsson och Björlin ser även ett samband med att smådriften inte tycktes försvinna. I övriga frågor finns mer eller mindre oenighet. Björlin, Gellerman och Tingsten ser programmet som småbrukarvänligt, reformistiskt och icke-marxistiskt. För Hentilä är det också reformistiskt och småbrukarvänligt, men trots det marxistiskt, då Marx såg småfolk och mellangrupper som arbetarklassens bundsförvanter. Björlin, Gellerman och Tingsten ser det som ett verk av Carl Lindhagen.⁴ För Simonsson är Lindhagens roll ringa och programmets marxism förstärktes i viss mån. Det erbjöd småbrukarna fördelar, men var snarast en seger för Hjalmar Branting och partiledningen.

Alla forskarna anser att tysk socialdemokrati på något sätt hade en alldeles speciell betydelse för svensk. Björlin, Hentilä och Tingsten menar att svenskar saknade ett egentligt jordprogram före 1911, då de var blockerade och passiviserade av tysk socialdemokrati. Björlin exempelvis hävdar att när inget tyskt program kom 1895 förblev SAP passivt. Man befann sig i ett ideologiskt tomrum utan det tyska partiets teoretiska stöd, medan danska, tyska och franska socialdemokrater arbetade för ett småbondeprogram. För Hentilä berodde passiviteten på att 1897 års program var dominerat av Kautskys sk ekonomism. Simonsson menar att efter 1900 flyttades det tyska partiets debatt över till SAP som därmed fastnade i samma dilemma, dvs om utvecklingen gick mot stor- eller smådrift och vilken drift som var mest produktiv. Unga socialdemokrater trodde med stöd av bla Kautsky på smådriften, medan partiledningen 1907 medgav att Marx' generaliseringar inte hade bekräftats för jordbruket. Därmed ser Simonsson dilemmat som löst. Ty om smådriften kunde bli mest produktiv och samordnas planmässigt med konsumtion och produktion, då bortföll stordriftens fördelar.⁵

SAP:s jordpolitik bestämdes alltså av faktorer som: att vinna småbönders valröster för att få parlamentarisk makt; det tyska partiets politik, debatt och program; Kautskys, Lindhagens, Marx' tankar; att smådriften inte försvann. Dessa tolkningar vilar på utsagda antaganden om att partipolitik bestäms av enstaka personer, möjligen grupperingar, andra partiers ideologier och verkligheten på ett odefinierat sätt samt taktik, vilket har ett högt förklaringsvärde.

Ny tes för gamla och nya frågor

Min tes är att i arbetarrörelsen, dvs organisationer vars medlemmar är arbetare, möts alternativa tanke- och handlingsmönster som kan analyseras i termer av människo- och samhällssyn. Alla innehåller strategier för att nå utopin, välfärdens samhälle. Dessa mönster består av principer, några är gemensamma, andra strider mot varandra. Innebörden i samma princip varierar med vem som omfattar den och betydelsen kan vara så olika att deras bärare inte kan komma överens. Inom SAP stred man om sakfrågor – principerna var knappast ens utsagda. Men de finns där, dolda eller osynliggjorda, och det är genom att i "undertexterna" spåra och tolka dessa principer som jag ska förklara SAP:s jordpolitik. Tolkningen sker genom att delvis "gamla" frågor som de om koncentration, programnyheter och upphovsmän prövas tillsammans med delvis "nya" om Kooperation, småbönders m fl grupperns behov, makt- och samarbetsrelationer.

Med SAP:s jordbrukspolitik avser jag tankar och praktik som blev majoritetens, främst manifesterad i beslut av partiets högsta beslutande organ, kongressen. Med småbonde menar jag den som äger sin jord, medan småbrukaren saknar äganderätt. Båda är de jordbrukare. Med jordarbetare menar jag de som lönearbetade, vare sig de kallades lantarbetare, statare eller daglönare.

SAP och småbönderna

Ville SAP vara förespråkare för småbönder och vilka löften gavs i så fall? Med dessa frågor vill jag pröva om tidigare forskning har rätt däri att partiet önskade vinna småbönder. Ty i så fall är det rimligt att det var positivt till deras behov, som jag antar innebar fortsatt och stärkt äganderätt.

Stordrift, Kooperation och statsegendom

Socialdemokrater förklarade att jordbrukets allt större drift berodde på en "klasstrid" dels inom jordbrukarnas klass, dels mellan dem och de som ägde rörligt kapital. Inga reformer som tullar eller jordstyckning kunde förhindra att småbönder förlorade sin jord, även om processen tog längre tid än man trott. Auktoriteter som Karl Marx, Henry Georges och Paul Lafargue samt den sk verkligheten, sådan den var i USA och i Frankrike, ansågs bekräfta detta. I västra USA, där det hade varit lätt att få jord, fanns stordrift och maskiner. I öster gick koncentrationen långsammare, då där var tätbefolkat, jordrätten var hög och småbönder var negativa mot nyheter. I Frankrike var småbönderna nära ruin, då de inte kunde konkurrera med de stora eller med amerikansk och indisk spannmål. Bondeklassen bestod därför av ett stort antal småbönder och ett fåtal stora, som accepterade de mindre, då de behövde arbetskraft.

Budskapet var att småbondeklassen visst proletariserades och det var främst

riktat till borgerligheten, exempelvis sådan den företrädde av Göteborgs Handelstidning. Tidningen hade nämligen hävdat ett samband mellan Marx' felaktiga prognos för jordbruket och socialismens omöjlighet. Den hade också påstått att "bondhjärnan" var antikollektivistisk och om småbönder trodde på socialismen, hade socialdemokrater antingen lurat dem eller förnekat sina principer. I borgarnas ögon var socialdemokrater taktiker, inkonsekventa och oärliga för att få röster och pengar. Det var bla mot denna bild som Socialdemokraten (SD) argumenterade och påstod att småbönder hade börjat rekryteras till SAP. Orsaken var den sk verkligheten. Ty när de förlorade sin jord och fick bryta ny, bli torpare eller statare, då blev småbönder socialdemokrater.⁶

Socialdemokrater visade genom utsagor i pressen att de inte stödde privat äganderätt till jorden och att de trodde på fortsatt koncentration av kapitalet. De kunde tänka sig att antaga ett liknande program som det franska för att hjälpa de mest utsatta jordbrukarna mot storkapitalet, men det hindrade inte att deras produktionsform var döende. Det var proletariatet som skulle organiseras, småbönder kunde endast vara "hjälptrupper". Med samma motivering avvisades en motion om statshjälp för att bevara en självägande bondeklass i Norrland; inte ens ett "konserverande program" kunde rädda produktionsformen. Ty även om staten ingrep och försökte "avancera bakåt" fortsatte koncentrationen.⁷ SD ville liksom österrikaren Max Adler endast stödja småbonden som arbetare och varje reform som skyddade äganderätt avvisades. Enligt Adler kunde småbönder vinnas genom ett antikapitalistiskt program, men så fort motsättningen, bonde och dräng, berördes lämnade bonden socialdemokratin. Man skulle i stället visa bonden att socialdemokrater endast tog ifrån dem deras skulder och "nödtvånget att driva jordbruket efter ett efterblivet produktionsätt med föråldrade redskap". Samma negativism mot äganderätt visade Branting, då han liksom Kautsky avvisade det tyska jordprogrammet med att det ingav bondeklassen ett hopp om att kunna behålla sin egendom.⁸ Skandinaviska ombud på kongressen 1890 hade dessförinnan i en resolution, skriven av Axel Danielsson och Nik. Pettersen visat samma syn på bondeklassen. Böndernas äganderätt sågs som orsak till jordarbetarnas svåra villkor och man sa nej till alla förslag som billiga lån, jordstyckning eller utdelning av statsjord, med motiveringen att de höll kvar småbondeklassen.⁹

Socialdemokrater hade däremot kommit fram till att även om ingenting kunde förhindra att jordkapitalet koncentrerades, måste inte detsamma gälla för driften. Stordrift var inte nödvändig, om mindre drift var lika produktiv:

"Att det mindre jordbruket i många fall ger mer per acre är ju tänkbart, och landets beskaffenhet kan ju rent av omöjliggöra stordriften. Men *äganderätten* till jorden kan under alla omständigheter ogenerat koncentrera sig, så att av flera små egendomar blir ett arrendekomplex av stort omfång men där jorden ändå brukas i smått. Om t ex en av de jättestora sk Bonanza farms i Amerika, vilka ägas av kapitalistiska aktiebolag, icke längre skulle 'bära sig', dvs om bolaget kom underfund med, att det lilla jordbruket giver mer än det stora, så bleve nog farmen strax upplöst i arrenden, men själva *jordegendomen* hade därför icke upplösts."

Den sk sociala frågan ansågs inte kunna lösas genom jorddelning utan endast genom att socialismen, dvs partiet, förverkligade en ”kooperativ samhällsordning”. Vad man avsåg därmed förklarades inte.¹⁰

I många utsagor finns en positiv syn på Kooperation som när Branting kommenterade ett ”borgerligt” förslag om att jordbrukare skulle samarbeta för att kunna köpa maskiner. Det var ett ”erkännande av en socialistisk princip”. För denna princip hänvisade han till Pjotr Krapotkin som hade visat att rationell drift kunde ge mycket mer avkastning än normalt på en liten areal. Kanske, spekulerade Branting, blev på så sätt en intensiv kultur, om den blev növärdig i framtiden, inte ett hot mot socialismen. Även för Danielsson var Kooperation lika med en effektiv driftsmetod. Det visade han i frågan om egnahemsrörelsen. Den var för honom reaktionär, om staten som i Tyskland överlät jord med äganderätt, medan den kunde betyda vinster både för samhället och den enskilde, om små jordbrukare samarbetade kooperativt. Han trodde dock inte att denna sk självhjälp skulle bli långvarig utan de skulle snart inse sin ”hjälplöshet” och kräva att stat eller kommun tog över.¹¹

Socialdemokrater önskade statsägd jord och de menade att kapitalet, dvs egendomen, oundvikligen koncentrerades. Båda ställningstagandena var uttryck för en princip om centralisering. Driften däremot behövde inte koncentreras, men det var nödvändigt att smådriftens metoder var effektiva och produktiva exempelvis genom Kooperation. Begreppet Kooperation definierades inte, men utsagorna visar att därmed avsågs enbart ett samarbete om inköp, försäljning och användning av maskiner för att bruka jorden rationellt. Kooperation sades tom vara en socialistisk princip i betydelsen produktiv. Genom Kooperation upphävdes den mindre driften, en decentraliseringsprincip, till förmån för stordriftsfördelar, dvs principen om rationalitet. Därför var trots accepterandet av mindre drift principer om centralisering och rationalitet dominanta i socialdemokraters tankemönster.

Välståndets och det ”andligas” roll

Socialdemokrater trodde att ”verkligheten” gjorde småbönder till socialdemokrater men att det också var en kunskaps- och välståndsfråga. Man menade att om småbönder förstod att de var utnyttjade och om deras standard blev bättre skulle deras intresse för att äga jorden svalna och de blev socialdemokrater. Men de måste alltså först ge upp tanken på att äga jorden. Där hade agitatorerna sin roll och Lafargue ansågs ha visat hur det kunde gå till. Han hade berättat att franska socialister först hade varit tvungna att ”genomgå en lärotid” innan de kunde tala med bönderna, vars seder och behov kändes så främmande. Agitatorerna hade varit rädda för att skrämman bort bönderna, om de talade för samma teorier som för arbetarna. Men bönderna kände sin egen situation. De förstod att konkurrensen medförde allt sämre levnadsvillkor och att en socialisering, även om de inte var glada för den, var det bästa för dem. Samtidigt

förändrades även deras mentalitet, bondens tröghet försvann tack vare ökade kontakter exempelvis genom järnvägar, tidningar och kapitalisternas affärsverksamhet. Tillsammans innebar allt detta en "andlig utveckling" av betydelse för att småbonden blev socialdemokrat. Partiet hade 1892 antagit ett program för dagsverkare, arrendatorer, småbönder och torpare som enligt Lafargue så väl motsvarade deras behov att flera socialister tack vare deras röster hade valts in i kammaren.

På ett liknande sätt var Arbetet för reformer till småbönder och Branting föreslog att SAP skulle ge dem samma stöd som arbetarna fick. I samband därmed uttryckte han tanken att en höjd standard gjorde dem till socialdemokrater och bakom hans påstående att smådriften var negativ, då den långa arbetstiden gjorde "all lyftning över en trång synvidd" omöjlig, låg tanken om det "andligas" roll för mentaliteten. Branting sa också att äldre socialister som Marx hade känt till detta och därför hade de sett stadskulturen, där människor träffas, som mest betydelsefull för en snabb och livskraftig utveckling.¹²

Socialdemokrater fann stöd hos Lafargue och Marx för sina tankar om hur småbondens mentalitet kunde ändras. De trodde att upplysning om "verkligheten", exempelvis att banker egentligen ägde jorden, reformer och kontakt med det moderna samhället skulle påverka honom så att han, tyngd av problem, lättad skulle avstå från att äga jorden.

Jordprogram och resolution 1897

Partiprogrammet 1897 krävde att staten ägde jorden, reglerade krediten och att en lag "under garantier för ett rationellt jordbruk, hindrar den mindre jordbrukarens expropriation utan vederlag eller brukningsrätt."¹³ Därmed fastslogs i manifest form principerna om centralisering, dvs statskontroll och statsegenhet, och om rationalitet, då en mindre jordbrukare fick löfte om brukningsrätt om driften var rationell.

Danielsson skrev att jordprogrammet innebar självhjälp, dvs han använde ett begrepp förknippat med egna hem och kooperativ. Därmed avsåg han en reform som lindrade nöd. Han underströk att partiet hittills hade försummat landsbygdens problem. Men nu var man sugen på "erövringar":

"Egna hem betyder arbetarebostäder i stället för kasärner, en reformerad arrendelag, ett praktiskt lantarbetareprogram, kreditväsendets ordnande genom staten. Allt detta ha vi försummat, och vi ha knappt kunnat annat under denna tid. Men nu står partiet så säkert på sin naturliga grundval, att det kan börja se sig omkring och gå ut på erövringar utan sina första, trängre gränser."¹⁴

Skandinaviska Arbetarkongressen, som samlades strax efter den svenska partikongressen antog Danielssons förslag till resolution. Den liknade det svenska jordprogrammet, vilket visar att han var nöjd med det. Därutöver angreps den sk agrara rörelsen för att skydda storbönder på bekostnad av nyare klassers behov. Men den vände sig även till småbönder, vilket sades leda både

till konflikt och kontakt med socialdemokratin. Därför uppmanade kongressen de olika ländernas partier att ”anvisa de rätta medlen” för att även befria ”jordens betryckta och utarmade odlare.” Av staten krävdes att den skulle omorganisera jordbrukskrediten, men man underströk att det inte fick belasta de arbetande klasserna ekonomiskt. Inget hopp om äganderätt gavs i resolutionen.¹⁵ Det är viktigt att lägga märke till att reformer inte fick försämra arbetarnas ekonomi och att det förekom både konflikt och kontakt med den sk agrara rörelsen om småbönder. Detta var ingen entydig rörelse och den var inte heller densamma i de skandinaviska länderna. Den förekom som nedan ska visas både i form av bonde- och konsumentkooperation, agrarsocialism och jordreformrörelser.

Branting och Danielsson skulle utarbeta kommentarer till det svenska partiprogrammet. Sådana kom aldrig. Den officiella förklaringen var att partiet ville avvakta striden mellan Bernstein och Kautsky om det tyska programmet för att kunna dra lärdomar av dess resultat.¹⁶ Denna utsaga kan tyckas styrka Björlins och Tingstens förklaring, att svenskarna var blockerade av tyskarna. Men jag har tidigare visat att detta är en myt. Svensk socialdemokrati var i teori och praktik självständig och bestämdes inte av utländska partier. Däremot hade de gemensamma erfarenheter och förebilder.¹⁷ Med andra ord, socialdemokraternas självbild kan inte förklara deras jordpolitik. Varför de påstod att de ville avvakta kräver liksom alla andra utsagor en analys.

SAP:s löften och budskap

Socialdemokraternas budskap innehöll prognoser om jordbrukets framtid. När de utvecklade sina teorier härom var det samtidigt ett försvar för deras ”socialism” både inför borgerliga motståndare och de egna medlemmarna. Syftet var även att få nya medlemmar och att förmå staten att hjälpa mindre jordbrukare och lantarbetare och därmed indirekt även industriarbetarna.¹⁸ Städernas arbetare skulle inte tro på motståndares påståenden om svek mot principer eller att småbönder skulle få äganderätt till jorden. De skulle inte tvivla på att det var principen om samhällsegendom som gällde och att SAP var deras parti. Även budskap som var riktade till jordarbetare var främst ämnade för industriarbetarna. Ty i dem ställdes först och främst krav exempelvis på att oorganiserade, arbetslösa jordarbetare som sades agera som strejkbrytare skulle vara solidariska med städernas arbetare. Ty, sa man, så länge företagen hade möjlighet att använda sig av dem kunde arbetarna i städerna inte förändra något.¹⁹ Och det hände att kravet på rationell drift motiverades med att städernas arbetare behövde billiga nödvändighetsvaror.

Inom arbetarrörelsen fanns de som önskade en alternativ jordpolitik, exempelvis att jorden skulle ägas av brukarna i produktionskooperativ.²⁰ Socialdemokrater är tysta om denna form av kooperation. Men en antydning finns i Arbetets motivering för ett nytt jordprogram. Det äldre Gothaprogrammet angreps för att det stödde produktionsföreningar och oro uttrycktes för att de kunde få

betydelse på landsbygden. Agitatorerna behövde därför ett nytt program för att ”med större klarhet och noggrannhet kunna uppfylla sitt väckelse- och lärarekall ute bland allmogen.”²¹ Detta var endast en svag hotbild men den visar att begreppen kooperativ och självhjälp inte var entydigt positiva för socialdemokrater. Produktionskooperativ, som betydde självhjälp utan staten, var de synnerligen negativa till. Den vore ett stöd för decentralisering, och det var bland annat motsättningar om denna princip inom partiet som gjorde att programkommentarerna dröjde.²²

SAP:s krav på statsegenhet, statskontroll och produktivitet torde inte ha varit attraktivt för en småbonde. Omsorgen om städernas arbetare motsvarade säkerligen inte heller jordarbetarnas behov. Att Danielsson ville erövra landsbygden är inte detsamma som ett positivt program. Socialdemokrater sa inte nej till mindre jordbrukare och jordarbetare som ”hjälptrupper”, men gav inga löften för att bli deras förespråkare.

Kooperationen och ungdomsrörelsen

Inom SAP fanns ungdomsrörelsen som i flera frågor var kritisk till partiets majoritet. Rörelsen var speciellt stark i Skåne, Göteborg och Norrland. Albert Jensen var ordförande och från 1900 fanns ledningen i Landskrona. Det fanns dock sådana motsättningar inom den att en delning skedde 1903. Socialdemokratiska Ungdomsförbundet, de sk ungdomskräfterna, erkände SAP:s program och parlamentariska strategi, medan den andra riktningen, Socialistiska Ungdomsförbundet, de sk ungsocialisterna, hade generalstrejken som huvudstrategi. Men många av ungsocialisterna tillhörde trots det SAP.²³

Ungdomsförbundet var positivt till Kooperationen under sin första kongress 1905. Man såg den som en strategi till frigörelse och medlemmarna rekommenderades att sätta sig in i dess idéer och att tillämpa dem. Fabian Månsson menade att bönder och småbrukare skulle förbli i majoritet och om man ville få dem med sig måste de få ett positivt program. Kongressen antog hans förslag till resolution enligt vilken militärens medel skulle föras över till det mindre jordbruket:

”Förbundet skall bedriva en kraftig antimilitaristisk agitation gående ut på att i landet skapa en stämning mot militärutgifterna och för att dessa medel i stället komma det mindre jordbruket, folkupplysningen och arbetarepensioneringen till godo.”²⁴

Vad ungdomskräfterna avsåg med Kooperation utreddes inte. Men det framgår av ungsocialisten Albert Jensens respektive ungdomskräften Per Albin Hanssons broschyrer att begreppet hade olika innebörd beroende på vilken ”socialism” personen i fråga omfattade. Enligt Jensen var ungsocialisterna negativa till socialdemokraternas ”statsförtjusning”, dvs att bygga socialismen med statliga produktions- och distributionsmedel. Det var menade Jensen reaktionärt att staten fick mer makt. Tidens tendens var i stället att förverkliga individuell

frihet och att begränsa styrelsers roll. Om produktionen var tillräckligt stor, ordnades fördelningen av sig självt, och organisationer för distribution kunde växa fram ur arbetarnas konsumtionsföreningar. Staten hade då helt enkelt ingen funktion. Hansson däremot avvisade tanken att kooperation skulle kunna ersätta en reglerande myndighet. Detta var för honom en reaktionär teori, en återgång till skråväsendet. Ty den förbisåg att produktionsmedlen koncentrerades och att en planmässig produktion krävde en central myndighet.²⁵

Ungdomsförbundet stödde åren kring 1905 en mindre drift och ett statsägt jordbruk, medan ungsocialister som stod utanför partiet stödde ett kooperativt eller arbetarägt jordbruk utan statsinflytande. Hansson och Jensen, talesmän för de båda rörelserna, förordade motsatta principer – centralisering med statsansvar respektive decentralisering med självansvar. Dessa principer, med olika syn på stat, individ och äganderätt, fanns även i den kooperation de förordade, vilket omigen visar att kooperation på intet sätt var ett entydigt begrepp för samtidens politiker.

Ny jordpolitik?

Även inom SAP talades dels från skånskt och dels från norrländskt håll om utredning av jordprogrammet. Landskrona arbetarkommun, med Pär Axelsson som drivande skribent, var bland dem som åren 1903–1904 krävde att partiet tog ställning till vilken driftsform som var bäst för jordbruket. En motivering var att det skulle underlätta för staten att återta äganderätten. Själv stödde Axelsson den mindre driften.²⁶ Partistyrelsen diskuterade kraven och Branting framhöll att det vore lämpligt med en sk praktisk förklaring, huruvida det stora jordbruket uppslukade det lilla, som inte första bästa bonde kunde bestrida. Man beslöt att en programkommitté skulle lägga fram en sådan på nästa årsmöte.²⁷

Landskrona Arbetarkommun, återkom på 1905 års partikongress med en motion i jordfrågan. I debatten sade Axelsson, en av undertecknarna, att det inte fanns mycket att diskutera, då ingen utredning hade gjorts. Men ett program behövdes, som tog ställning till frågan om små eller stora jordbruk. Olof Danielsson framhöll, hur viktigt det var att kunna förklara partiets program för Norrlands småbönder och arrendatorer. Anders C Lindblad, medlem i programkommittén och partistyrelsens referent, menade att jordkapitalets koncentration fortsatte, även om driften torde tendera mot den mindre. Han gav kooperationen rollen som ett medel dels till socialisering av jorden och dels för att lära småbönder förstå socialdemokratien:

Socialdemokraterna måste ”träda hjälpsamt till, lära småbönder och torpare organisation samt genom kooperation lära dem förstå oss och våra strävanden. Det skall och fortare socialisera jordbruket. Det torde vara ett faktum att jordbrukets *drift* tenderar mot småbruk och därför måste vi se till att dessa småbrukare ej bliva trälar under godsägarna.”

Kongressombuden antog ett nära nog nytt jordprogram, trots att utredning saknades. I det krävdes liksom 1897 att staten skulle ansvara för krediten. Nytt var att "arbetare" och "små jordbrukare" skulle skyddas mot bolagsmakt, att staten skulle utvidga sin jordegendom, stödja "strävandena för jordbrukets höjande bland småbönderna, särskilt för Kooperation" och att statens jord utarrenderades med garanti om "rationellt jordbruk". Arrendatorernas självständighet och brukningsrätt skulle tryggas.²⁸

Programmet var ett uttryck för samma politik som hade förordats i debatten: statligt ägande, skydd för små jordbrukare och jordarbetare, arrendatorer fick brukningsrätt och krav ställdes på rationell drift. Kooperation var ett sätt att "höja" jordbruket bland småbönder, dvs bli produktivt. Programmet hade en nyhet, då det såg till de behov, vilka man trodde var jordarbeters och arrendatorers. Tidigare hade man främst beaktat industriarbetarnas behov i jordfrågan. Tanken att villkoren var gemensamma uttrycktes på 1905 års första maj märke. Där räcker en stadens och en jordens arbetare varandra handen. Texten lyder: "Arbetare i stad och land förenen Eder."²⁹ I programmet fanns tankar om centralisering och rationalitet och i dem inordnades den mindre driften, då den skulle vara rationell genom Kooperation.

Samma principer hade präglat SAP:s motion 1904 i egnahemsfrågan. Motionärerna gick emot Egnahemskommitténs definition av ett eget hem: "eget hus på fri och egen grund" och förslaget att innehavarna skulle få äganderätt både till jord och byggnader.³⁰ Kommitténs motivering, att annars saknade arbetarna intresse för egnahem, bestreds. Man såg det som olämpligt att småbruk med äganderätt skapades på statens jord. Staten skulle äga, medan arbetarna garanterades brukningsrätt och en viss arvsrätt till byggnaderna. Fördelen var att då behövdes inte ett stort kapital för att köpa ett eget hem och en arvinge kunde lösa ut övriga vid arvsskifte. Arvsrätt skulle medföra att ingen arvinge hade råd att lösa ut de andra, varför egendomen fick säljas. Motionärerna visade också sin tro på statens roll genom att understryka att det vore en fördel för dess ekonomi om jorden var statsägd. Ty därigenom fick staten del i "det mervärde, som ofta uppstått utan vederbörande jordbrukares åtgörande eller är någon produkt av hans arbete," och dessutom en årlig avkastning av sin egendom som borde vara högre än räntan kunde bli på det kapital som staten fick om den sålde jorden.³¹

1907 kommenterade Branting sin egen artikel från 1886 i jordfrågan.³² Han ansåg liksom då att koncentrationen fortsatte inom jordbruket, även om processen tog längre tid än han hade trott. Men samtidigt underströk han åter att nya erfarenheter och fakta om småbrukets möjligheter hade förändrat synen på stordrift. Han påstod att inte bara svenskarna utan även Kautsky hade ändrat sig:

"Erfarenheten har där icke bekräftat de generaliseringar Marx velat göra från förhållandena inom industrin, och därför ser också flertalet nutida socialistiska skriftställare på detta område i det lilla jordbruket med dess möjlighet till intensiv kultur en driftsform, som har stor framtid för sig."

Branting gav dock inte småbönder eller dem som ägde jorden kooperativt några löften. Staten skulle endast skydda småbrukare i egenskap av arbetare. Kooperation fanns även nu i hans tankar som en metod för rationell drift. Men dessutom anknöt han till den ”lärande” roll som Lindblad hade formulerat i 1905 års kongressdebatt. Ty Branting önskade liksom tidigare att bondens mentalitet skulle förändras och nu föreställde han sig att Kooperationen skulle bidra till att skapa en ”väsentligt olika samhällstyp än den gammaldags självägande bonden”. Denna ”typ” var för Branting annorlunda, just därför att den inte brydde sig om ägandet. Kapitalismen kunde därför inte förvänta sig någonting av denna nya småbrukarklass. Ty den accepterade centralismen, dvs att socialism var lika med att staten ägde, planerade och kontrollerade:

”Det blir en flygel i *arbetets stora arme*, med samma intresse som sina bröder inom industrin, handeln och samfärdseln, att med utvecklingens och statsmaktens tillhjälp steg för steg ombilda samhället från att tjäna ett besittande fåtals kapitalistiska intressen till att bli ett ordnat system av planmässigt samarbetande producent- och konsumentgrupper – det vill m. a. o. säga, till att bli ett *socialistiskt* samhälle.”³³

På kongressen 1908 visade majoriteten att den inte ville stödja småbönder. Endast 15 av 281 ombud anslöt sig till Fredrik Spaks mening att jord- och egnahemsfrågan var en av de största, speciellt i Norrland, och att det gällde att vinna småbönderna. Spak hade också föreslagit att partiprogrammet skulle uttala sitt stöd till lantarbetarna, den grupp som var störst och hade det svårast på landsbygden. Det framgår av G Nilssons utsaga hur föga stöd lantarbetarna fick. Själv var han positiv, men SD fick i så fall sluta ”anfälla strejkande lantarbetare”, som skett när man tog avstånd från mjölkstrejken 1907. Ombudens motivering för att avslå Spaks förslag visar att de såg partiet som industriarbetarnas: ”det kunde föranleda även andra yrkesgrupper att komma med liknande krav.” De lovade dock lantarbetarna stöd i en resolution. Utan att det påverkade majoriteten framhöll Otto Dalkvist hur negativa norrländska bönder var mot bolagsväldet och att de tillsammans med arbetarna kunde vinnas för socialismen. G Nilsson påpekade att nu fick småbönder och torpare rösträtt och det gällde att vinna dem, dock enligt honom, genom att bekämpa storbonde- och godsägarväldet. Lindblad tog upp högerns påståenden att socialdemokratin ville ta jorden från bönderna.³⁴ Därför, menade han, var det viktigt att visa att jorden egentligen ägdes av bankerna och att det inte var ett mål att upphäva privat egendom utan ett medel till ökad trygghet. Den enda ändring som skedde i partiprogrammet, som Hentilä och Tingsten dock ser som ointressant, ger inte heller stöd för att SAP hade ändrat inställning till småbönder. Tvärtom, ty begreppet småbönder ändrades till småbrukare, vilket var ytterligare en markering att jordägare inte accepterades.

Ombuden visade också att de inte ens uppmuntrade småbruk i alla lägen, när de avvisade en motion från Bollnäs arbetarekommun. I den föreslogs att arbetslösa skulle odla upp obrukad statlig jord som exempelvis moss- och

myrmark i södra Norrland. Därefter kunde staten arrendera ut jorden. Avslaget motiverades med att markerna inte låg där de arbetslösa fanns och att arbetet måste ske på sommaren, då arbetslösheten var som lägst.³⁵ Detta visar att frågan om småbruk inte var primär för ombuden utan det var frågan om arbetslösheten.

Hos politikerna ovan förekom enstaka utsagor som delvis liknar tidigare forskares förklaringar som exempelvis att det gällde att vinna småbönder och torpare som nu skulle få rösträtt. Men det fanns ingen som förordade äganderätt till jorden och ett fåtal röstade för Spaks förslag att vinna småbönder. Den största förändringen var att man gav jordarbetare ett löfte om stöd i stället för att ställa krav på dem. Jordpolitiken betydde fortfarande en tro på centraliseringens och rationalitetens principer, då staten skulle äga jorden, kontrollera och planera så att driften blev produktiv oavsett om jorden sköttes genom stor- eller smådrift. Staten fick som jordägare även del i mervärdet och hög vinst på sin egendom. Kooperation var ett flitigt använt begrepp med hög status. Det definierades inte, men tillhörde ett av statens medel för att uppnå rationell drift och underlätta socialisering. Dessutom kunde kooperation vara ett sätt att förändra småbönders sinnelag. Den skulle "lära" dem förstå socialdemokratien och förändra bonden som "samhällstyp". Detta var inte detsamma som exempelvis ungsocialisten Jensen menade enligt ovan med kooperation. Axelsson och Jensen omfattade olika principer. Axelsson drev på i frågan om ett nytt jordprogram och tog ställning för den mindre driften. Kanske kände han, boende i samma stad som Jensen, speciellt av konkurrensen från ungsocialister, inte om småbönder men om jordarbetare och småbrukare.³⁶ Partiets principer, synliga i utsagor som de om staten, kooperationen, lärandet, produktiviteten, var inte riktade till småbönder. De som ville äga jorden privat eller kooperativt fick fortfarande inga löften.

Nyheter i 1911 års partiprogram

Om orsaken till förändringarna i 1911 års program var som tidigare forskare sagt att vinna småbönders röster är det rimligt att nyheterna tillgodosåg deras behov.

Det var en nyhet i principdelen att sk undertryckta klasser (1897: arbetarklassen) skulle frigöras. Mellanklasserna, dvs småbönder, hantverkare och småhandlare, sades formellt finnas kvar (1897: skulle de försvinna), men deras självständighet var undergrävd av skulder och den beroende "småbrukaren" var lika betryckt som lantarbetaren. Förhållandena sades tvinga arbetarna till motstånd inte bara som lönearbetare i fackföreningar (1897) utan nu även "som konsumenter i kooperation för levnadskostnadernas nedbringande." Kampen skulle inte upphöra förrän "arbetets frukter tillfalla dem som arbeta" (1897: "förrän arbetarklassen upphört att vara en klass av lönearbetare"). Detta krav var 1911 uppfyllt: "Där produktionsmedlet och arbetet ännu finnas förenade på en och samma hand (självständigt småbruk eller småhantverk)". Produktions-

medlen skulle för övrigt liksom 1897 ägas av staten och driften planeras efter de verkliga behoven. Två nya löften gavs 1911 om ytterligare centralisering och rationalitet: samhället skulle kontrollera produktionsmedlen och driften skulle ske på det ekonomiskt sett mest fördelaktiga sättet.

Enligt punkt XII, i det praktiska jordprogrammet, skulle stat och kommun liksom tidigare äga jorden. Det var en nyhet att man sade att den jordbrukande befolkningen främst bestod av mindre jordbrukare, torpare och lantarbetare och att dessa tillhörde de utsugna klasserna och endast producerade för sin familj. En nyhet var att även småbönder (1905 små jordbrukare) skulle stödjas mot storgods- och bolagsägare. Det fanns nu i jämförelse med 1905 års program tre alternativ, hur staten kunde upplåta sin jord: till enskilda i väntan på alternativ två, dvs stordrift genom Kooperation, och till smådrift:

”till stordrift – genom utarrendering till kooperativ drift, eller, intill dess så ske kan, till enskilda under betryggande garantier för arbetarna – eller till småbruk under villkor som trygga dessas bestånd och brukarens rätt.”

Produktiviteten var än mer central än tidigare, när man nu för majoriteten av jordbrukarna, vilka enligt ovan var de mindre, krävde att ”en jordpolitik, som vill gagna dessa jordens brukare bör följaktligen syfta till att stegra avkastningen av jorden;” och Kooperation var ett medel till stordriftsfördelar:

”Kooperation mellan jordbrukare och alla andra medel, genom vilka småbruket kan tillföras stordriftens fördelar, befordras kraftigt.”³⁷

De flesta förändringar i programmet motsvarade utsagor som sedan länge förekommit i debatten som exempelvis att småbönderna inte hade försvunnit. I stället för prognoser om framtiden skrevs det in som uppfattades som verkligheten och där hade småbönder en plats.³⁸ Man sa däremot ingenting om deras möjligheter att överleva och inga löften om stöd förutom mot bolagens maktvälde gavs.

De som brukade jorden utan anställda definierades som utsugna. En verklig nyhet var att målet ansågs uppfyllt, där produktionsmedel och arbete var förenat i en enda hand, vilket gällde för ett ”självständigt småbruk”. Men det är viktigt att lägga märke till att begreppet småbonde bara användes för det faktum, att de fanns kvar, medan för värderingen att målet var uppfyllt användes den vidare termen ”självständigt småbruk”. Det var aldrig en tillfällighet vilka begrepp som valdes. Småbonde användes enbart för den sk verkligheten, medan begreppen småbrukare eller jordbrukare tillämpades för förslag till åtgärder. Val av begrepp, där småbonde undveks, stödjer min tolkning att SAP var emot reformer som kunde medföra att fler småbönder blev jordägare. Målet var som tidigare att jorden ägdes av staten och som en nyhet kontrollerades av denna. Det var också en nyhet att jorden skulle upplåtas till stordrift genom Kooperation och att konsumenterna själva kunde påverka sin standard. Krav på det mindre jordbrukets produktivitet och stordriftsfördelar bland

annat genom Kooperation var än mer utsagt än i tidigare program. 1911 års program byggde på principerna om centralism och rationalitet och det var lika lite som tidigare program småbondevänligt, om man antar att jordbrukaren ville äga sin jord privat eller kooperativt.

Kongressen 1911

Till kongressen 1911 hade en jordprogramkommitté med Carl Lindhagen som ordförande utarbetat ett programförslag, här kallat Lindhagens förslag. Detta föranledde partistyrelsen att lägga fram ett eget förslag. Dessutom föreslogs vissa alternativ under kongressen. En under pågående kongress tillsatt jordbrukskommitté bearbetade förslagen och det jordprogram som kommittén lade fram antogs med 34 röster mot 19 för Lindhagens. Partistyrelsens förslag till allmänna grundsatser med några förändringar från kommitténs sida godtogs enhälligt.³⁹

En jämförelse visar att Lindhagens förslag och 1911 års partiprogram skiljer sig åt beträffande äganderätt, Kooperation, drift och produktivitet. Enligt Lindhagens skedde frigörelsen när det privata monopolet på produktionsmedlen upphävdes genom att "sammanföra produktionsmedel och arbete på en hand". Två möjligheter fanns, antingen tog samhället över produktionsmedlen från dem som inte arbetade eller också "att envar erhåller förfoganderätt över den för hans livsuppehälle erforderliga andel i produktionsmedlen, såsom redan i viss grad är händelsen med småbrukare." Det senare alternativet gällde enligt ett tillägg en ensam jordbrukare eller "enskilda föreningar av jordarbetare (kooperationer)".⁴⁰ I punkten om "enskild jordbruksjord", vilket jag tolkar som privatägd jord, krävdes att torpare och arrendatorers småbruk frigjordes genom tvångsavlösning och att nya "besutna småbruk bildas av feodaljord". Samhällsägda jord skulle styckas i småbruk utan att mark och byggnader övergick till brukarna, innan lagstiftning fanns som förhindrade att de kunde övergå i större egendomar. Kooperation var inte ett medel till stordriftsfördelar. Förslaget förordade endast att undersökning skedde om kooperativt jordbruk var möjligt på större egendomar, att försök gjordes med sådana och att "kooperation mellan småbrukare för främjande av jord- och skogsbruket stödes och underlättas." I förslaget fanns inte heller som i partiprogrammet att jordpolitiken skulle syfta till att stegra jordens avkastning. Rationalitet och statskontroll krävdes dock för naturresurser, exempelvis i form av rationell skogsvård, mönstergill skogsvård, kontroll av flottning, malm och vattenkraft.

I kongressdebatten var många ombud kritiska till Lindhagens förslag. Carl N Carleson exempelvis menade att det inte fanns några bevis för att andra lagar gällde för jordbruket än för industrin, där stordriften visat sig vara överlägsen. Jordbrukets uppgift var att tillgodose industriarbetarnas "massbehov" av näring. Det skedde bäst genom stordrift:

”När man som socialist är övertygad om statens förmåga att driva industrin i stordrift, hur kan man då motivera sin misstro om samhällets oförmåga att driva stordrift i jordbruket?”

Branting förordade partistyrelsens förslag, då det tog hänsyn både till ”socialistiska grundåskådningar” och till att det ”faktiskt existerade (både storbruk- och småbruk)”. Han anknöt till tanken att kapitalet, dvs egendomen, måste koncentreras, på grund av jordbrukets syfte att tillfredsställa massbehov. Den mindre egendomens produktionsform kunde inte uppfylla det kravet. Liksom Carleson såg han ett samband mellan stordrift och massbehov. Dessutom var stordrift ett kriterium på ”socialism”:

”För hela denna moderna produktion, där stordriften härskar, förbli alltså den socialistiska lösningen den enda möjliga. Det är på denna moderna produktion vårt samhälles växande rikedom vilar, det är den som sätter sin prägel på vår tids arbetsliv... Med dess överförande till socialistisk ordning få vi ett socialistiskt samhälle, lika klart som vi nu leva i ett kapitalistiskt samhälle.⁴¹

Dessa utsagor tyder inte heller på att SAP ville bli förespråkare för småbönder eller att dessa hade anledning att hjälpa partiet till makten. Förklaringen att SAP:s program förändrades för att vinna småbönders röster och därmed parlamentarisk makt, förefaller inte trovärdig.⁴² Detsamma gäller förklaringen att programmet var Lindhagens verk.⁴³ Skillnaderna var alltför stora. Lindhagens hade sin grund i tankar om decentralisering och självansvar, medan rationalitetens och centraliseringens principer nära nog var frånvarande.

Förebilder och förespråkare

Kan det verkligen vara så enkelt att politik bestäms av deras intressen, som politiker talar om? Kan inte en viss grupp som småbönder vara omtalad, utan att den för den skull präglar politiken? Med hjälp av begreppen förebilder och förespråkare ska jag söka utröna, varifrån partiet hämtade sina förebilder och vems förespråkare det ville vara. Om intresset var ömsesidigt eller om det fanns konkurrerande alternativ ska också undersökas. En annan fråga är, om det förekommer motstånd, sker i så fall en anpassning?

Kautsky som förebild

Var Kautsky en auktoritet för SAP? Branting motiverade ju 1907 enligt ovan sin påstådda förändrade syn med att även Kautsky hade ändrat sig. Hentilä och Björnin menar att SAP var passivt i jordfrågan före 1911, som en följd av att Kautskys ekonomism och ödestro dominerade programmet 1897. Visserligen ändrade Kautsky sig i artiklar 1899 och 1904, enligt Hentilä, men det påverkade

inte SAP. Simonsson menar också att Kautsky ändrade sig, vilket dock fick betydelse, då unga svenska socialdemokrater som var för smådrift och ville förändra partiprogrammet i den riktningen fick stöd av honom, men också av österrikaren Edv David. Kautsky, 1899, och David, 1903, hade båda skrivit stora arbeten i agrarfrågan, vilka enligt Simonsson gav uttryck för motsatta åsikter. Men i exempelvis, *Den sociala revolutionen*, på svenska 1906, hade Kautsky ändrat sig och närmat sig Davids syn. Även Kautsky förutsatte nu bondesammanslutningar som samarbetade med konsumentkooperationen. För Simonsson fanns det så stora likheter mellan Davids arbete 1903 och SAP:s egnahemsmotion 1904 att: ”En direkt påverkan förefaller uppenbar.”⁴⁴

David var enligt litteraturen positiv till den mindre driften med en intensiv odling. Den kunde till och med vara överlägsen stordriften genom att utveckla en ännu högre ”produktiv prestationsförmåga.” Lantarbetare skulle försvinna genom att de fick möjlighet att bli bönder. Därmed kunde inte de stora jordägarna få arbetskraft och existera. David förespråkade ett kooperativt samhällssystem, bestående av småbrukare och konsumenter, vars samarbete han även såg som en strategi för att i grunden förändra det rådande samhället. Samhället skulle ha ett slags överäganderätt och bonden brukningsrätt så att ingen ny självägande bondeklass skapades.⁴⁵ Om detta är en korrekt bild av Davids tankar, visar Kautskys skrifter att han och David hade principiellt olika syn på Kooperation. Kautsky ändrade sig inte heller utan omfattade tankar om centralism och produktivitet samt dessutom en princip om disciplin. Han var inte som David positiv till Kooperation varken som strategi eller som samhällssystem, utan betraktade den som anarkistisk och improduktiv. Det visade han i följande citat genom att förkasta det första alternativet och godta det andra i syfte att lösa motsägelsen mellan privat egendom och arbetets karaktär av gemenskap:

”Den ena vägen leder till upphävande av arbetets samhälleliga karaktär, återgång till den enkla varuproduktionen och stordriftens ersättande av hantverk och småbondejordbruk. Den andra vägen söker icke anpassa produktionen efter egendomsformen, utan egendomsformen efter produktionen; den leder till samhällets ägande av produktionsmedlen och produkterna.”⁴⁶

För Kautsky var det anarkister som ville återvända till ett samhälle som byggde på mindre drift, grupper och kommuner, dvs decentraliseringens princip. Själv önskade han att skillnaden mellan stad och landsbygd skulle upphävas i ett socialistiskt samhälle. Tekniken skulle förändra småbondens arbetssätt, hans isolering och sk försoffning. Om allt arbete skedde i arbetslag skulle därav även följa ”den andliga lyftning, som ett sådant sammanförande erbjuder: sålunda lantlig storindustri”.⁴⁷ Kautsky avvisade anarkisters och liberalers sk förslag, förebild och ideal – att arbetarna skulle bilda kooperativ – med att ett sådant produktionssätt var alltför likt det kapitalistiska. Konkurrens, kriser och överproduktion skulle finnas kvar. Konkurrer skulle ske och arbetare förlorade sina produktionsmedel. De blev åter proletärer, då

arbetare i goda företag skulle anställa dem och därmed blev de förra de nya kapitalisterna. För Kautsky kunde Kooperation endast finnas punktvis och aldrig bli ett dominant system.⁴⁸

Detta var ju Kautsky på 1800-talet men ingenting tyder på att han ändrade mening vid sekelskiftet. Ty i den av forskare återopade skriften kritiserade Kautsky anarkismen för att den var småborgerlig, då den ville ersätta det samhälleliga arbetet med fria och självständiga föreningar. Han avvisade kooperativa föreningar, då de förr eller senare blev kapitalistiska. Staten skulle äga produktionsmedlen och under en central ledning organisera en planmässig massproduktion. Han sa klart ifrån att det var omöjligt att nå fram till ett sk socialistiskt produktionssätt med hjälp av hantverkets och bondens arbetssätt dels av ekonomiska skäl, då deras arbetssätt var improduktiva, och dels av psykologiska skäl. Ty i det anarkistiska samhället, dit det kooperativa systemet hörde saknades ”intelligens, disciplin och organisationstalang” som var nödvändiga psykologiska förutsättningar för det nya samhället:

”Jag har ju redan påpekat, att den småborgerliga psykologin tenderar till anarkism och motarbetar disciplinen i all samhällelig verksamhet.”⁴⁹

Kautskys och Davids jordpolitik uttrycker principer om centralisering respektive decentralisering som grund både för förverkligandet och visionen om framtidens samhälle. Kooperation var en form av kapitalism och ett ”steg bakåt” för Kautsky, medan det både var en strategi till och ett nytt samhällssystem för David. De var dock eniga om två saker, strategin handlade om att producera och driften skulle vara produktiv. Både David och Kautsky omfattade alltså rationalitetens princip. Kautsky och de inom SAP som trodde att en produktion med statsegendom, statskontroll, stordriftsfördelar och masstillverkning både var ett villkor för och detsamma som socialism stod nära varandra. Det fanns också hos Kautsky som exempelvis hos Branting en tanke om att produktionssättet hade betydelse för bönders mentalitet. Davids strategi och vision byggde på en annorlunda Kooperation än den som majoriteten inom SAP och Ungdomsförbundet förordade. Ty han ville förverkliga ett kooperativt samhällssystem, inte statssocialism. Det liknade mera ungsocialisten Jensens.

Om det nu är så att teoretiska auktoriteter bestämmer partipolitik, då kan Kautsky, både den äldre och den yngre, mycket väl ha bestämt SAP:s jordpolitik, medan David endast gjorde det beträffande metoder för smådriftens produktivitet. Själv ser jag det hellre så att Kautsky och SAP tillhörde ett gemensamt tankemönster, medan David tillhörde ett annat. En önskan om produktivitet delade de dock.

Agrarsocialister

”Ni anser mig som en stilla däre som sitter och läser Rousseau i ensamheten som en sannskyldig fd onanist anstår. Men känner Du den agrarsocialistiska rörelsen och dess branche som i det lilla jordbruket ser det slutliga målet. Du just skulle

läsa Eugène Simon och Toubreau för att se huru det går an bevisa att den stora kulturen är den dyraste. Men det ingår inte i Ditt program!”

Så skrev August Strindberg till Hjalmar Branting den 22 juni 1886, förbannad efter att ha läst dennes broschyr, *En undergrävd maktställning*. Han kallade sig själv agrarsocialist och avvisade Brantings tro på ett samband mellan kemiska gödningsmedel, stordrift och största möjliga avkastning:

”Känner Du Amerikas resurser? Har Du läst trovärdiga reserapporter? Vet Du att det kommer en dag då man måste göda om dessa ursugna fält, och då är det slut med glädjen.”

När Strindberg skrev till Gustaf von Geijerstam om bönder som ”låga varelser” var det en ironi riktad mot Branting, som påstått att bonden var en kvarleva från lägre kulturstadium.

”Eget att Branting, förordar stora jordbruket som är en kapitalistexploatering av bonden (=arbetaren)... Branting förefaller mig redan vara socialistautomat och dogmatiker. Programmet hans är färdigt. Framåt – mot industri-kollektiv-kapitalist-samhället med olyckliga människor i gruvor och fabriker, berövade de första materiella (alltså ideella) villkoren ljus och luft som så låga varelser som växterna och bönderna ej ens vilja eller kunna undvara.”⁵⁰

Strindberg visade att han inte ville samarbeta med socialdemokrater genom att tacka nej till att medarbeta i deras press bland annat med motiveringen att hans ”färg” inte passade.⁵¹ Hans tankar om det mindre jordbruket var inte unika, utan liknade dem som exempelvis Charles Fourier, Pjotr Krapotkin, Theodor Hertzka och William Morris hyste.⁵² De förordade någon form av andelsjordbruk på köpt eller arrenderad jord, som utgjorde egna självständiga ”kommuner”. Hertzka exempelvis skildrade en sådan framtidsstat i romanen *Friland*. Driften skulle vara horticulturens, dvs trädgårdens intensiva driftsform, vars förebild fanns i Kina, kring större franska och engelska städer, på öarna Jersey och Guernsey.⁵³ Man var även kritisk till konstgödning, vilket även Marx utifrån kemisten Liebig's forskning hade varnat för. Den sög ut jorden:

”Och varje framsteg i det kapitalistiska jordbruket är inte endast ett framsteg i konsten att utsuga arbetarna utan också i konsten att utsuga jorden, ty varje framsteg som ökar dess fruktbarhet för en begränsad tidsperiod är samtidigt ett framsteg som förstör källorna till denna fruktbarhet. Ju mera ett land, såsom t ex Förenta Staterna, utgår från storindustrin som grundval för sin utveckling, desto fortare går denna förstörelseprocess. Den kapitalistiska produktionen kan endast utveckla produktionstekniken och den samhälleliga organisationen genom att samtidigt förstöra all rikedomens urkällor: jorden och arbetaren.”⁵⁴

Tre resenärer bland europeiska bönder

Gustaf Steffen, "Saxon" och Strindberg hänvisade till sina erfarenheter från resor bland europeiska bönder för sin tro på det mindre jordbrukets betydelse. Strindberg hade besökt franska bönder, Steffen belgiska och Saxon de italienska.

Strindberg såg Europas jordbruk som delaktigt i globala problem. Suezkanalen, järnvägar och frihandel medförde att även Indien konkurrerade och till och med hotade USA. Konkurrensen var så hård att det var meningslöst att i Europa producera vete för försäljning. Det var därför den franska regeringen hade rekommenderat bönderna att i stället föda upp kreatur. Men det hjälpte dem inte, skrev Strindberg, då Australien "skeppar ut får i fartyg, som äro inrättade som slags terier och iskylare, och Sydamerika översvämmas världen med oxkött." Bonden med stordrift hade bara fått det sämre, medan den mindre som var oberoende av Amerika, Australien och Indien fortsatte att leva sitt anspråkslösa liv.

För Strindberg var arbetsdelningen primär orsak till svårigheterna. Den hade medfört uppkomsten av klasser, att vissa människor levde av andra, vilka i sin tur sög ut jorden. Han bestred socialdemokraternas tro att det mindre jordbruket skulle ersättas av det stora och använde liksom de förhållandena i det franska jordbruket som bevismaterial. Med stöd även av A Toubreau och Eugène Simon, en före detta konsul i Kina, sökte han visa att stordriften var slösaktig och att en mindre och intensiv drift som horticulturens gav högsta möjliga avkastning. Simon hade enligt Strindberg visat att de som påstod att det saknades utveckling i Kina hade fel. Själv hävdade Strindberg att Europas jordbruk stod "på en barbarisk, låg ståndpunkt". Sina tankar om välstånd uttryckte han i ett fiktivt samtal mellan en kines och en europé. I detta säger europén att han saknar järnvägar, telegraf, ånga och elektricitet i Kina, medan kinesen inte ser denna teknik som produktiv. För honom är det viktigare att producera vatten till åkrarna genom att bygga kanaler, som dessutom transporterar varorna. I Kina är man belåten, säger kinesen, men i Europa är det missnöje:

"ni ha alltid överbefolkning, ty ni producera för litet mat och för mycket telefoner; ni ha alltid ont i huvud och nerver, därför att ni arbeta för litet med kroppen och för mycket med maskiner, ni är alltid fattiga, oaktat ni bo i ett rikt land, som skulle kunna föda dubbelt så många människor, om ni lärde er att producera för livets nödtorft, ni ha gjort mycket för äran och litet för maten."

Strindbergs vision var ett samhälle utan arbetsdelning, då den för honom enbart gav ett sken av framåtskridande. I stället dödade den individen och när individerna var döende kunde inte "släktet leva friskt". Varje människa skulle lära ett arbete som hon kunde leva av utan att förlora kroppens och därmed själens sk färdigheter. Om människan kunde leva så och dessutom med omsorg för både det samtida och det kommande släktet, blev hon hel och då blev också

samhället sunt. Strindbergs lösning låg i begreppen självhjälp, självstyrelse och hushållning som även betydde närhet till naturen:

”1:o. Arbetets mindre utsträckta delning (=sjelfhjälpe)

2:o. Samhällets rättvändning, så att det nyttiga kommer överst, varigenom lagen om det sociala anseendet kommer att omgöras (=sjelvstyrelse).

3:o. Hushållning, varvid särskilt bör fästas avseende på naturkrafternas användning (=lyxens hämmande).”⁵⁵

Steffen gjorde en fem veckors lång fotvandring i Belgien, där jordbruket också hade problem med konkurrensen. De små jordägarna kunde inte sälja så billigt som de stora och de stora inte så billigt som de amerikanska och indiska. Steffens förklaring var en annan än Strindbergs. Han omfattade en underkonsumtions-teori. Det måste inte finnas ett samband mellan fattigdom och arbetsdelning utan i stället berodde fattigdomen på att människor saknade köpkraft. Brist på köpkraft medförde att produktionsförmågan inte utnyttjades. Det vore dessutom möjligt att producera betydligt mer och att öka produktiviteten i jordbruket. Även Steffen hade läst Simon och Toubreau och även han hänvisade till verkligheten och experter för att visa att en ökad produktivitet var möjlig i Europa. I England, Belgien, Tyskland och Frankrike fanns redan ett lönsamt jordbruk med skördar som var två till tre gånger större än de exporterande ländernas. Och forskare hade visat att avkastningen ytterligare skulle kunna fördubblas eller tredubblas om ännu bättre metoder som Paris’ grönsaksodlares och kinesiska risbönders och ett annat ägosystem tillämpades.

Men, menade Steffen, Europas folk förbättrade inte jordbruket så länge de kunde byta sina industrivaror mot amerikansk, indisk och rysk spannmål. De brydde sig inte om att många forskare hade visat att snart skulle de inte längre kunna byta, då alla andra länder också skaffade sig industrier.⁵⁶ Hos Steffen fanns principen om decentralisering: ”det största möjliga antalet olika näringar etablerade på minsta möjliga gebit”, som en form av nationalism. Ty han var emot den sk exportteorin med motiveringen att kapitalismen skapade rivalitet och krig, vilket gjorde nationen sårbar. Ett nationellt jordbruk var därför nödvändigt. Det var det också om en industristat skulle kunna behålla sin konkurrensförmåga, då den krävde billig arbetskraft som förutsatte billiga födoämnen.⁵⁷

Steffen trodde liksom Krapotkin, Morris och John Ruskin att ett kooperativt samhällssystem var ett alternativ både till det kapitalistiska och statssocialistiska. Dess metod var annorlunda än statssocialismens, då Kooperationen ”lärde” individerna att samarbeta – de ”tränade” sig i demokrati och ekonomisk självstyrelse. Kooperatörer accepterade inte oundvikliga förlopp, utan de arbetade praktiskt för en bättre tillvaro.⁵⁸ Steffens Kooperation liknade den som praktiserades i Woolwich i England. Han berättade att när kapitalet från affärsverksamheten var stort nog köpte kooperatörerna en jordegendom. De använde intensiva metoder speciellt i grönsaksodlingen och svinuppfödningen. En jämförelse visade att det kooperativa jordbruket i England hade en god

avkastning, medan det större privatägda i regel gick med förlust. Steffens förklaring hade sin grund i hans tro på samarbete och planering. Ty det goda resultatet berodde på samarbetsformerna, att kooperativa varor såldes omedelbart och utan mellanhänder och att allt såldes, då produktionen var anpassad till marknadens behov.⁵⁹ Steffen gav alltså uttryck för principer om decentralisering, självstyrelse, produktivitet, planering och samarbete.

Saxons resa gick till Italien. Orsaken till att folket var smutsigt, fattigt och okunnigt förklarade han bero på att de flesta bönder var arrendebönder under storgodsen. Bönderna arrenderade i sin tur ut jordlotter till sk brukare. Saxon kritiserade den italienska staten för att ha sålt kyrkans jord i stället för att stycka den till bondehemman. Nu hade endast storgodsen haft råd att köpa. Staten borde ingripa mot storgodsen eftersom en liknande process hela tiden pågick, då bönder av skatteskäl tvingades att sälja.⁶⁰

De tre resenärerna bland Europas bönder var kritiska till kapitalismens drifts- och egendomsformer för jordbruket. De förespråkade ett intensivt jordbruk och att jorden ägdes privat eller kooperativt av mindre jordbrukare eller av konsumentföreningar. När det gäller Saxon vet jag inte, men Steffen och Strindberg var emot alla former av statsinflytande och deras vision var ett samhälle byggt på ”kommuner” eller ett slags kooperativt system som liknade Davids och ungsocialisternas. Det fanns dock skillnader mellan dem. För Strindberg var orsaken till nöden arbetsdelningen, för Steffen var det underkonsumtionen i relation till att produktionsförmågan inte var nog utnyttjad. Strindbergs vision var en harmonisk människa, nöjd med närhet till jorden, med ett arbete som förenade kropp och intellekt och en produktion enbart för det egna behovet, medan Steffens vision handlade mer om materiellt välstånd genom produktion och produktivitet. De var liksom många andra intellektuella i Europa delaktiga i tankemönster som mer eller mindre byggde på principer om individens ansvar, decentralisering, samarbete och rationalitet för att förverkliga ett nytt samhälle.

Tankar om småbruk inom Kooperativa Förbundet (KF)

När KF bildades 1899 var det öppet för alla slags kooperativa föreningar, alltså även böndernas och de arbetarägda produktionskooperativen. På kongressen 1903 omtalades att Kooperationen bland jordbrukarna var livlig och att jordbruksdepartementet hade givit ut en handbok om hur man bildade inköpsföreningar. En resolution antogs att KF skulle arbeta för samarbete med lantmanaföreningar genom att betona att syftena i stort var desamma, att de borde vara medlemmar i samma förbund och att där så var lämpligt skulle de båda föreningarna slåss samman till en gemensam för industriarbetare och lantmän. Andra förslag var gemensamma varuinköp, utbyte av varor och en gemensam tidning.⁶¹ Gerhard von Koch, KF:s sekreterare och redaktör för Kooperatören, sa 1904 att konsumentkooperationen skulle hjälpa lantbrukskooperationen, eller den sk bondekooperationen, att organisera sig. Vid detta tillfälle fanns det

ca 400 andelsmejerier, 240 kontroll- och större inköpsföreningar, varför bondekooperationens medlemsantal säkerligen var betydligt större än konsumentkooperationens. Det fanns ca 300–400 konsumentföreningar av vilka endast 35 med 8 939 medlemmar var anslutna till KF.⁶²

Samtidigt som KF:s kooperatörer sökte förmå jordbrukets att samarbeta fanns det oenighet därom inom Internationella Kooperativa Alliansen (ICA). Vid bildandet 1895 var ICA öppen för alla slags kooperativa föreningar. Men efter Budapestkonferensen 1904 gick lantbruks- och hantverkskooperationen ur ICA som därefter bestod av konsumentkooperativa förbund. Oenigheten gällde bland annat om Kooperationen skulle ta emot statligt stöd. Lantbrukarna ville inte avstå från statshjälp. KF var sedan 1902 anslutet till ICA, men tycks alltså trots det ha önskat något slags samarbete med bondekooperationen. På KF:s kongress 1905 omtalades att inget samarbete förekom, utan lantmännen ville vara självständiga och höll på att bilda ett centralt förbund. Intrycket är att ombuden beklagade detta.⁶³

En positiv syn på samarbete visade von Koch i ett föredrag på 1904 års kongress om egnahemsrörelsen, som enligt honom måste bli kooperativ om den skulle överleva. Smådriften hade fördelar framför den stora, då jordbrukaren själv tog ansvar, driften blev mer intensiv och lönsamheten ökade. Nackdelarna kunde undvikas, om kooperativa föreningar bildades, då de gav brukarna stordriftens fördelar och ökad köpkraft genom bättre försäljnings- och köpvillkor. Koch underströk dock att statsstödda egnahem inte kunde vara medlemmar i KF, då det byggde på principen om självhjälp och inte godtog statshjälp. Men de kunde arbeta jämsides med varandra. Någon diskussion förekom inte enligt protokollet.⁶⁴

Jordfrågan diskuterades däremot på 1905 års kongress efter ett föredrag av Johan Hansson, en av de sk jordreformvännerna. Han uttryckte sin jordpolitik även i en broschyr.⁶⁵ Hanssons utgångspunkt var att 600 lantarbetare från 31 gårdar hade bildat Skånska Lantarbetarförbundet. Efter tre månader ställde 3 000 medlemmar krav och strejkade. Arbetsgivarna krävde att lantarbetarna lämnade sin förening och använde som strategi polska och galiziska arbetare. Hansson såg fackföreningar som nödvändiga för att ”väcka” arbetarna. Men därefter önskade han ett kooperativt samhälle:

”Allt kraftigt föreningsliv måste hava denna verkan. Så t.ex. kooperativa företag, vilka säkerligen en gång i stor utsträckning skola träda i fackföreningarnas ställe.”⁶⁶

Hansson negligerade dock trots sin vision om ett kooperativt samhälle att statshjälp var oförenligt med KF:s principer. Ty han föreslog att egnahem och småbruk bildades på stats- eller kommunalägd jord. Hans motivering var att förhållandena i jordbruket bestämde arbetarnas villkor. Så länge lantarbetare hade det dåligt flyttade de in till städerna och konkurrerade om arbetet och därför måste arbetarna inse hur viktigt det var med jordreformer.

Hansson föreslog även en alternativ strategi, som innebar att jordvärdet beskattades utifrån jordens marknadsvärde. Han trodde att det skulle leda till självägande småbruk och ett allmänt välstånd. Ty det hade det gjort i Nya Zeeland och Australien. Beskattningen tvingade stora jordägare att bruka jorden effektivt eller stycka upp den. Eftersom 1/8 av jorden var obrukad, ökade tillgången på jord. Priset skulle sjunka, lantarbetare och småbrukare kunde köpa, tillgången på arbetskraft minskade och lönerna steg. Han önskade att jordarbetarna därigenom upphörde att vara en klass av lönearbetare och han trodde liksom David enligt ovan att storägarna skulle förlora sin egendom, om det blev brist på arbetskraft. Hansson föreslog att en jordbruksreformkoloni skulle bildas som en positiv förebild liksom de var i andra länder. I princip menade han att kooperativa företag, speciellt de som producerade, skulle vara ekonomiskt självständiga, även om han var tveksam till produktionsföreningar, då de betalade usla löner till sina anställda arbetare. Han trodde dock inte att en jordbrukskoloni skulle få lika stora svårigheter på varumarknaden som producentkooperativen hade.

Kongressombuden hade olika meningar om Hanssons förslag. Martin Sundell, nu KF:s sekreterare och Kooperatörens redaktör, höll med om att valet gällde om lantarbetarna skulle arbeta för större del i vinsten som industriarbetarna gjorde eller om de skulle bli sina egna arbetsgivare genom Kooperation. Själv förordade Sundell det senare, dvs ”kooperativa samhällen på grundvalen av gemensam jordbesittning”. Han trodde att flera jordreformkolonier omedelbart kunde bildas och ville att de skulle vara vegetariska, då de behövde mindre jord och gav större avkastning än de med kreatur. Liksom Hansson sa även Sundell att industriarbetarna borde intressera sig för jordfrågan, då den påverkade deras löner. De kunde inte lösa arbetarfrågan enbart genom fackföreningar, utan det krävdes även en kooperativ strategi. Några ombud var emot jordbrukskolonier, då de band arbetarna till företaget och de förlorade sin solidaritet med klassen. En talare menade att konsumentföreningarnas medlemmar var industriarbetare och om det skulle produceras, skulle det vara i industriföretag och inte i jord.⁶⁷

Det togs inga beslut på kongressen och referaten från debatten är inte nog utförliga för att förstå vad Sundell avsåg med ”kooperativa samhällen”. Det framgår däremot av hans förslag 1906 till ett Förbundsprogram. Liksom SAP:s partiprogram hade det en principiell och en praktisk del. Tanken var att landets befolkning skulle sluta sig samman i lokala organisationer bestående av konsumtions-, produktions- och yrkesföreningar, vilka i sin tur anslöt sig till KF. De skulle successivt övertaga all handel och produktion, även på jordbrukets område, och vinsterna skulle återgå till konsumenterna. Samhället skulle därmed förändras i grunden genom ”företagsamhetens säkra väg”. All slags statshjälp och statssocialism avvisades, medan alla driftsformer skulle vara rationella och minst lika bra som den kapitalistiska stordriftens. Ombuden beslöt att ett programförslag skulle föreligga till nästa kongress.⁶⁸ Något sådant kom dock aldrig.

Inom KF fanns alltså både som en strategi till förändring och som en samhällsvision förslag om lokala producent- eller konsumentägda jordbruk. De skulle dock vara knutna till KF och för driften var kapitalistisk stordrift en måttstock. Kooperatörernas ”socialism” var trots dessa krav på centralism och rationalitet ett självständigt alternativ både till kapitalismens och socialdemokratis tankemönster, medan den hade principen om decentralisering gemensam med jordreformvänner, agrar- och ungsocialister samt vissa ungdomdemokrater och socialdemokrater. Det fanns inom KF kooperatörer som också var socialdemokrater, och de förordade statsegendom och statshjälp, principer som dock aldrig blev majoritetens, medan en självständig bondekooperation gärna tog emot statshjälp.⁶⁹

När socialdemokrater krävde Kooperation utan närmre definition visste de säkerligen att enbart begreppet var nog för att väcka positiva känslor hos många i arbetarrörelsens olika organisationer. Men KF:s och SAP:s principer var inte desamma. Kooperatörernas strategi och vision om ”kooperativa samhällen”, dvs en slags lokala kommuner, var inte en förebild för SAP:s jordpolitik och vice versa – KF ville inte ha socialdemokrater som förespråkare. Det förekom med andra ord ingen interaktion, ömsesidighet saknades i mötena.

Småbönder och kooperatörer

Av forskningen får man bilden att småbönder dominerade och att smådriften ökade. Nu tycks det dock ha varit så att smådriften inte ökade och att jordarbetare var nära nog en lika stor grupp som självägande stora och små bönder. Ty det finns enligt Hans Seyler ett statistiskt sken i siffrorna som medför att småbruken tycks öka mer än de gjorde 1890–1910. Det fanns dock geografiska variationer. De mindre ökade i Norrland, medan de minskade i södra och sydvästra Sverige. Med småbruk menar Seyler sådana med högst 10 ha. 1919 fanns det ca 330 000 och de brukades antingen av ägarna eller i någon form av arrende.⁷⁰ SOU 1932 kompletterar bilden. Antalet självägande bönder var 1920 ca 300 000. Småbönder, dvs de med mindre än 10 ha var ca 2/3 av dem, medan 1/3 var storbondehemman, dvs 10–50 ha. Antalet jordarbetare var ca 260 000.⁷¹ Om dessa siffror stämmer fanns det alltså ca: 200 000 småbönder, 130 000 småbrukare, 260 000 jordarbetare. Hur många och vilka av dem som var kooperatörer är inte utforskat. Därför är det inte möjligt att ge en helhetsbild av Kooperationens omfattning och olika former på landsbygden, utan endast exempel.

Bondekooperation fanns vid sekelskiftet 1900 i Danmark, Frankrike, Tyskland, Belgien, Finland, Irland, Nya Zeeland, Australien, öarna Jersey och Guernsey och i vissa områden i Kina.⁷² Den danska var bäst känd och betraktades som en god förebild, då den ansågs ha förändrat ett jordbruk i kris. En viktig faktor var att mindre jordbrukare hade blivit kooperatörer. Danska småbönder brukade med de mest moderna metoder all odlingsbar jord, medan storgodsen lät 1/10 av jorden vara obrukad. Varorna var de bästa möjliga och de

betalades bra, speciellt i England. Från 1898 fanns det sk andelsutskottet, som bestod av ombud från olika slags föreningar och kooperativ som mejerier, foder, ägg och slakterier. Antalet medlemmar var 370 000. År 1903 fanns det ca 1000 konsumentföreningar på landsbygden och försök gjordes att förena dem med jordbrukarnas.

I Frankrike hade det första sk syndikatet bildats år 1883 i syfte att köpa ”oförfalskade” gödningsämnen till lägsta pris. Över hela landet bildades syndikat för köp av exempelvis gödning, utsäde, maskiner, redskap men också för försäljning och avel. Några riktade sig till de lägre jordbruksklasserna för att förbättra deras villkor och de inrättade exempelvis skiljedomstolar för att lösa tvister, startade skolor och platsanskaffningsbyråer. Enligt uppgift fanns det mellan 2133 och 2500 syndikat med cirka 500 000–800 000 medlemmar år 1900. Det fanns även politiska syndikat som Frankrikes agrarekonomiska, som ansågs ha bidragit till det franska tullsystemet. Detta syndikat bekämpade socialismen bland lantbefolkningen. Enligt Gustaf H:son Holmberg var syndikatens medlemmar stora och mellanstora jordbrukare, även om det fanns sk kännare som gav sken av att de var främst till för småbrukarnas behov och att det inte fanns någon misstro mellan olika grupper. Den senare slutsatsen berodde på att lantarbetarsyndikat i stort sett saknades – ett enda kände han till.

I Tyskland var mer än en miljon jordbrukare medlemmar i någon form av kooperativ verksamhet. 80% av de ekonomiska föreningarna var kooperativa år 1900 och deras syfte var exempelvis gemensamma inköp, försäljning, kredit, försäkring. Holmberg påpekar att man inte vet om medlemmarna var självägande eller arrendebönder, stora eller små. 1903 fanns det 22 000 kooperativa företag i Tyskland varav 1 741 var konsumentföreningar.

Det framgår inte av litteraturen i vilken mån producentkooperativ förekom. Holmberg gav exempel från olika länder och framhöll att de flesta som kände till dem var eniga om att de var svårast att förverkliga av kooperativa föreningar.⁷³

I Sverige är endast ett fåtal sk Egna Hem- eller kooperativt ägda jordbruk kända. Ett tidigt men misslyckat exempel var ett producentkooperativ som bildades 1779 i Norrköping. 40 familjer fick tillstånd av kung Gustav III att bosätta sig i Guinea. Familjerna utvandrade 1787 och med på resan var naturvetarna Arrhenius och Sparrman. Alla återvände dock, enligt uppgift då de inte fick någon hjälp av agenter i området. 1886 fanns exempelvis Svenska Mosskulturföreningen med 3318 medlemmar och stöd från stat och hushållningssällskap. Omkring 1900 var landets mejerier till 26% andelsmejerier och i exempelvis Kristianstad ägde 10–30 hemmansägare brännerier gemensamt. Även betodlare hade bildat föreningar i syfte att bekämpa sockerbrukens prispolitik. På småbrukarkonferensen 1907 omtalades att flera egnahem som 1887 Egna Hem Motala hade bildats utan statshjälp. Medlemmarna skulle köpa in jordegendomar som därefter skulle styckas. Södra Södermanlands Egnahemsaktiebolag hade exempelvis fått cirka 150 anmälningar från arbetare, torpare, statare och andra mindre bemedlade som önskade ett småbruk.⁷⁴ Det finns

också några uppgifter om ett samband mellan strejker, förlust av arbete och bildandet av kooperativa föreningar. 200 spårvägstjänstemän bildade "Förening för rationellt småbruk" strax efter storstrejken. Den organiserade en koloni för 30–40 småbrukare i Uppland. SLF:s styrelse bildade en andelsförening utifrån argumentet att nederlaget i storstrejken visat att fler strategier behövdes än den fackliga. Inget jordbruk skaffades och endast 41 andelar a' 5 kr tecknades.⁷⁵ Dessa föreningar ägdes alltså inte av dem som skulle bruka jorden, utan av föreningarnas medlemmar.

Med svensk bondekooperation menar de flesta den som i likhet med den utländska bestod av inköps- och försäljningsföreningar, där främst självägande, troligen mellanstora och större jordbrukare, var medlemmar. För perioden 1908–1938 nämner exempelvis Kylebäck ingenting om den svenska kooperationens omfattning utan endast att medlemmar var bönder med små och mellanstora gårdar. Men Seyler menar att mycket tyder på att det var de större eller mellanstora bönderna som dominerade i de kooperativa föreningarna och att samarbetet gällde exempelvis avel, kvalitetskontroll, delägarskap av redskap och maskiner. Hans slutsats styrks genom siffror som visar att 1910 var endast 10 000 egendomar med djur anslutna till avels- och kontrollföreningar. 1943/44 var det 22 000 och av dem var det endast 0,8% som hade ett jordbruk på 2–5 ha. Lantmannaföreningarnas medlemmar hade 1910 i genomsnitt 13 ha, vilket var högre än medeltalet för samtliga brukningsenheter. Samma sak med mejerierna – de som levererade mjölk dit var inte småbrukare.⁷⁶

De första konsumtionsföreningarna, bildade omkring 1850, tycks även ha fungerat som böndernas inköpsföreningar av gödsel och foder. På 1890-talet kom de första lantmannaföreningarna som dessutom samarbetade läns- eller landskapsvis i centralföreningar. Sveriges Agrarförbund bildades 1895 och 1905 bildades Svenska Lantmännens Riksförbund (SLR), grossist för jordbrukarna på samma sätt som KF var för konsumentföreningarna. Böndernas organisation liknade men var lösare än den konsumentkooperativa, medan syftet delvis var detsamma: god kvalitet och billigare varor genom att slopa sk mellanhänder och sänka fraktkostnaderna. Detta medförde att bondekooperationen liksom konsumenternas i början motarbetades av detaljhandlare och fabrikanter.⁷⁷

En hemmansägare Per Norbäck förklarade hur de mindre skogsbönderna såg på situationen och varför de borde samarbeta. Det fanns karteller mellan skogsbolagen som medförde att de höll gemensamma priser och hade delat upp marknaden mellan sig. Bönderna måste därför sälja veden till det pris som erbjöds eller fick de skuldsätta sig och vänta på bättre tider. Han framhöll att exempelvis bränneri-, bryggeri-, socker- och margarinindustrin, som fick råvaror från jordbruket, också var monopoliserade och själv bestämde sina priser. Tillsammans medförde allt detta att villkoren var ojämliga. Men om bönderna också organiserade sig kunde de tillämpa samma princip och parterna blev jämställda.⁷⁸ Någon tanke på konsumenterna fanns alltså inte i Norbäckes resonemang.

Det tycks inte ha funnits många producent-, konsument- eller andelsägda jordbrukskooperativ, medan ett kooperativt samarbete mellan de mellanstora och större bönderna för att som konsumenter köpa in gödsel, utsäde mm och för att som producenter sälja de egna varorna exempelvis mejeriprodukter blev både vanligt och framgångsrikt. Dessa bönder tog gärna emot statshjälp. Trots att detta stred mot KF:s självhjälp förefaller det som om dess medlemmar ville samarbeta, medan bondekooperatörerna inte tycks ha haft någon som helst tanke på ett sådant samarbete. Tvärtom, de tycks snarast ha velat utnyttja konsumenterna, samtidigt som de genom sitt samarbete förhindrade att de själva utnyttjades av råvaruproducenter.⁷⁹

Begreppet kooperation användes ofta av politiker, engagerade i jordproblematiken. Det hade en positiv laddning. Men dess innebörd var olika beroende på vem som använde det. För SAP betydde kooperation främst en driftsmetod för att få stordriftsfördelar. Producentkooperativ stred mot SAP:s krav på statsegendom, medan KF:s kooperatörer accepterade alla slags kooperativ, bara de inte tog emot statshjälp. KF:s principer för kooperation var inte en förebild för socialdemokrater, medan bondekooperationen, positiv till statshjälp, omfattade liknande tankar som socialdemokraterna om produktiv drift, hög avkastning, centraliserade organisationer. Böndernas kooperativa praktik kan mycket väl ha varit SAP:s förebild för hur staten skulle använda kooperation som en metod för den mindre driften. Men SAP ville inte vara bondekooperationens förespråkare.

Sammanhållning och framgång

Det fanns en kontinuitet i SAP:s jordpolitik, programändringen 1911 var marginell och programmet var inte attraktivt för en småbonde. Detta räcker för att tvivla på att programmets syfte var att vinna småbönder och därmed parlamentarisk makt. Dessutom bygger den förklaringen på förutsättningen, fastän outtalad, att SAP var ett framgångsrikt parti som kunde välja vilken strategi som helst. Men SAP var ju tvärtom ett svagt parti med problem. En relevant fråga är därför, om SAP:s politik kan ha handlat om andra behov än småböndernas. Med hjälp även av begreppen sammanhållning och framgång fortsätter sökandet efter en förklaring.

SAP – ett svagt parti

SAP var ett svagt parti. 60% av medlemmarna hade lämnat det 1908–1910. Syndikalister, agrar- och ungsocialister, kooperatörer m fl konkurrerade med ”socialistiska” alternativ. 1907 hade SAP 133 400 medlemmar, 1910 endast 55 000. LO hade 1907 186 200 medlemmar, 1910 var de 85 000. Fackföreningar som bildades i Dalarna under dessa år valde att stå utanför partiet. Många av dem som gick ur partiet och LO levde i områden, där ungsocialister och

syndikalister var starka, dvs i Stockholm och Göteborg samt i Malmöhus-, Kopparbergs- och Bohuslän. Medlemmarna i dessa områden hade även tidigare varit kritiska. De hade exempelvis röstat för storstrejk i högre grad än genomsnittet år 1907 och de hade varit i majoritet bland de som 1902 strejkade för rösträtt.⁸⁰

Det fanns motsättningar mellan unga och gamla, ledare och medlemmar exempelvis om ledarmakt, partiets organisation, om strategin skulle vara politisk eller ekonomisk och om vem som skulle bestämma över produktionen.⁸¹ Ungdemokraternas opposition är välkänd och de hade makt inom partiet. På 1908 års partikongress var 120 av 280 ombud från deras Förbund. De krävde att partiet samarbetade med dem och tog hänsyn till deras frågor. Dock, när ungdomarna hade sin kongress 1909, visade det sig att även de var oeniga. En majoritet med bl a Zeth Höglund kritiserade partiledningen, medan en minoritet med Gustaf Möller och P A Hansson ville dämpa kritiken.⁸² Partipressen angrep åren 1908–09 allt som den uppfattade som anarkism, ungsocialism, generalstrejk och syndikalism. Partimedlemmar uteslöts och farhågor uttrycktes för att partiet skulle splittras.⁸³ Att motsättningar på detta sätt var synliga i offentligheten ser jag som ett stöd för att partiet var svagt. Konflikter behöll man om möjligt internt.⁸⁴

Hot om splittring

1902 framfördes från medlemshåll att om partiledningen inte höll löften i strejkfrågan var det ett hot mot sammanhållningen.⁸⁵ Höglund menade 1908 att motsättningarna var så allvarliga att SAP stod inför en splittring.⁸⁶ Detsamma framfördes i Arbetet. Carleson, SD:s huvudredaktör 1908–1911 i stället för Branting, publicerade artikeln i SD. Han skrev till Fredrik Ström att partiets kris hade samband med att det fanns en klick inom rörelsen bestående av Branting, Herman Lindqvist och Carl Gustaf Wickman, alla tre medlemmar i partistyrelsen, som retade och utmanade:

”Klickens hegemoni måste brytas, om det skall bli ren och klar luft i partiet, annars spränger sig den ena organisationen ut efter den andra;”

Carleson antydde att han 1906 hade använt risken för en splittring av partiet för att komma åt Wickman.⁸⁷

Det finns också utsagor om att krisen handlade om att partiet inte kunde förena mål och dagspolitik, dvs en av de mest vanliga förklaringarna i forskningen till SAP:s politik.⁸⁸ Den fanns hos personer utanför partiet som Knut Wicksell. För honom var orsaken till partiets passivitet att programmet saknade radikala reformförslag för att genomföra den sk sociala rättvisan. Ungsocialisterna var medskyldiga, då de sökte sig till sk förlegade ideal. Branting sa nästan detsamma på 1911 års kongress:

”Även inom socialdemokratien tränger sig fram frågan om de gamla linjerna äro de bästa eller måste delvis omläggas eller kompletteras med nya för att arbetarerörelsen skall kunna alltjämt utvecklas och gå framåt. Härom gå meningarna isär inom partiet. ... Att draga ett bestämt rättesnöre för att förena slutmål och dagspolitik är icke så gott, utan man måste avgöra från fall till fall.”⁸⁹

Själv menar jag att oenigheten handlade om att oförenliga tanke- och handlingsmönster möttes inom partiet. Jag har redan visat hur kritiska många var inom Ungdomsförbundet bland annat i jordfrågan. Många av dem som stödde en mindre drift vare sig den skulle vara det dominanta produktionssättet eller ej var som ovan visats bosatta i Skåne eller i norra Sverige, områden där även många av dem levde som stod utanför partiet och omfattade en alternativ ”socialism”.

Pär Axelsson, Landskrona, Otto Dalkvist, Sundsvall och Anders Örne, Arboga, var partimedlemmar. Dalkvist var en av dem som gick till Sveriges Socialdemokratiska Vänsterparti (SSV) 1917 och han stödde de sk åbornas äganderätt, möjligen med en statlig överäganderätt.⁹⁰ Axelsson var medlem i KF:s styrelse 1903–1904, när han krävde utredningar om den lilla eller stora driften var mest produktiv. Han stödde den mindre driften men var samtidigt positiv till statshjälp och statsegendom. Samtidigt som KF 1904 fastslog att all form av statshjälp stred mot dess principer blev Axelsson, 1905–1911, medlem i partistyrelsen.⁹¹ Före medlemskap hade han på kongressen sagt sig sakna förtroende för partistyrelsen 1905, då den inte utredde jordfrågan. Som medlem yttrade sig inte Axelsson, nu representant för Örebro, på 1908 års kongress i jordfrågan och på 1911 års, nu för Jämtland, yttrade han sig en gång. Han tyckte då att frågan om driftsformerna skulle tonas ner i programmet, då det var en svår fråga för dem som agiterade ute i bygderna. Det fanns för- och nackdelar med både stor- och smådrift, men det viktiga var menade han att värna om det fattiga folket.⁹² Axelsson var aldrig positiv till ett kooperativt samhällssystem, även om han var för smådriften. Han lämnade KF, när han inte längre kunde arbeta inom Kooperationen för centraliseringens principer. Det skedde alltså ingen anpassning på individnivå som hade kunnat förena de olika principerna, utan i stället en särskilnad.

För Anders Örne var det däremot tvärtom, då han gick från SAP till KF. Han kallade sig socialdemokrat och argumenterade för en ny jordpolitik som stred mot SAP:s, då hans vilade på ett federativt system med sk jordbrukarkommuner. Bondekooperationen var hans utgångspunkt. Den var, vilket han påpekade, redan omfattande. Lantmännens förteckning 1908 över föreningar omfattade 206 sidor. Örnes strategi var väl utvecklad. Bonde- och konsumentkooperationen skulle samarbeta, inledningsvis med exempelvis leveransavtal. Successivt skulle dessa frivilliga organisationer få ansvar och befogenheter som samhällets legitima organ. De hade då övergått till att bli jordbrukarkommuner på samma sätt som man hade kyrkliga kommuner bredvid de borgerliga. Örne trodde att jordbrukarna skulle acceptera detta då endast de som personligen

brukade jord som ägare eller arrendatorer fick bli medlemmar. Så småningom skulle de överlämna sin jord mot tryggad besittningsrätt till kommunerna som tog ansvar för att jorden sköttes väl. Samhället fick sålunda en slags överäganderätt till jorden. Örne omfattade en tro på samarbetet som princip och hans strategi kan tolkas som en samarbetsprocess. De små jordbrukarna samlades först på grund av egenintresset, men ”uppfostrades” genom kraften i organisationerna. Därefter ”ur själva behovet av samverkan” växte en ny ”solidaritetsmoral” fram och det var den som var förutsättningen för det nya samhället. Örne visade också sin tro på det federativa systemet när han kritiserade statens egnahem:

”Och syftet med statens egnahemslåneverksamhet kan ingen dödlig klart ange, om det icke möjligen är att öka det redan förut så stora antalet under proletariska villkor levande jordbrukare.”

Egnahemslånen var först så konstruerade att de redan ”tullpremierade godsägarna” skulle ha fått billig arbetskraft. Så skändes man och förbättrade villkoren men inte mer än att den som hade ett egnahem inte svalt ihjäl. Om staten skulle medverka till nya jordbruk krävde Örne att deras areal ökade så att minst en familj kunde försörja sig. Han föreslog att staten skulle expropriera jord från grannbönder med hjälp av jordbrukarkommunerna.

Örne delade SAP:s krav på rationalitet. Den viktigaste frågan för socialismen var en sk socialistisk ekonomi, vilket betydde effektivitet, lönsamhet och planmässighet. Produktiviteten skulle höjas, produktionen noga anpassas till behoven och Kooperation skulle ge småbruken alla stordriftens tekniska och kommersiella fördelar. Detta såg han som förverkligat i bondekooperationen, ty den innebar en ”djupgående omläggning av själva driftformen till ett rationellare och ekonomiskt högre plan.” Om en socialistisk produktion sålunda kunde genomföras via bondekooperationen trodde Örne att småbrukarna skulle slippa passera mellanstadiet med stordrift, proletarisering och lönearbete.

Örnes vision om federativa jordbrukarkommuner stred alltså mot SAP:s om centralisering, medan deras tankar om rationalitet var gemensamma. Det var de också, när även Örne såg Kooperation som ett sätt att förändra bondens mentalitet. Den bröt dennes ”isolering och självgoda egoism och den gör honom följaktligen i högre grad till samhällsvarelse.” Trots viss gemenskap med SAP låg dock Örnes tankar närmre dem som fanns inom KF, som exempelvis de i Sundells förslag till program 1906. När Sundell dog 1910 blev Örne redaktör för Kooperatören. 1917 blev han chef för KF:s sekretariat. 1921 presenterade han ”kooperatismen” som ett väl utvecklat alternativ till kapitalism och statssocialism. Den byggde på tanken att alla människor var konsumenter som gemensamt skulle äga produktionen.⁹³ Inte heller hos Örne skedde en interaktion mellan de oförenliga tanke- och handlingsmönstren. Han anpassade sig inte till SAP utan valde att gå till KF, där han var med om att förändra principen om decentralisering och så småningom även samarbetets. Men det är en annan historia.

För att förstå mångfalden av tanke- och handlingsmönster inom SAP, måste även de sk jordreformrörelserna beaktas. De tycks ha varit mer eller mindre nära anslutna till SAP, löst organiserade eller bundna till en viss person. Medlemmarna förefaller ha önskat ett jordbruk dominerat av småbruk privat eller kooperativt ägda eller brukade med besittningsrätt. Många tycks dock ha ansett att övriga naturresurser skulle vara samhällsägda. De flesta tycks ha förordat en drift lika effektiv som den stora. Detta gällde troligen den norrländska bonde- och arbetarorganisationen: ”Bönder, torpare och arbetare”, bildad 1906, präglad av Lindhagen och Johan Hansson, föredragshållaren ovan. I styrelsen satt CO Johansson, även han blev 1917 medlem i SSV, och bonden Gustav Johansson. Den senare var medlem i jordprogramkommittén under ordföranden Lindhagen. Av kommitténs sex medlemmar kom ytterligare två från organisationen. Den lär inte ha samarbetat med den norrländska lantarbetarrörelsen som var ansluten till LO.⁹⁴ Detta skulle kunna tolkas så att medlemmar i ”Bönder, torpare och arbetare” liksom vissa i SAP och KF:s kooperatörer önskade att jordarbetarna skulle bli ”överflödiga”. Även ungdomskräter som Ernst Holmén, Örne och Ström var enligt Simonsson emot lantarbetarnas fackförening, då den legitimerade lönearbete och ett lantarbetarproletariat. Men inte heller föreningarna för småbruk var entydiga i sin politik. Det visade medlemmarna i Övre Dalarnas Småbrukar- och Skogsarbetareförbund, bildat 1907, då de avvisade förslag att bjuda in Lindhagen som talare till förmån för socialdemokratin ledare.⁹⁵

Det fanns utsagor om att SAP höll på att splittras och att enstaka personer och föreningar inom eller nära partiet önskade ett produktionssätt för jordbruket som var oförenligt med SAP:s principer. Men de fick aldrig majoritet, inte ens när partiet var försvagat. Lindhagens utsaga att även om de flesta hade svårt att tro att ett samhälle, byggt på ”fri Kooperation utan styrelser” vore möjligt så ”gjorde socialdemokratin klokt i, om den aktade något litet på den anarkistiska kritiken” visar att alternativet fanns men inte dominerade inom SAP.⁹⁶ Partiets majoritet gav inte mer medgivanden åt decentraliseringen än absolut nödvändigt. Frågan är varför?

SAP ett industriarbetarparti

Är det rimligt att ett parti, hotat av splittring, och som just hade förlorat 60% av sina medlemmar, främst bland industriarbetarna, på grund av en strategi som betraktades som ”höger”, skulle gå ännu ett steg däråt genom att vända sig till småbönder? Borde inte partiet vara mera mån om att vinna tillbaka tidigare medlemmar och nya industriarbetare, kanske även jordarbetare? Även de hade ju fått rösträtt.

Stöd för antagandet finns hos Lindbom som säger att ungdomskräter som annars var kritiska samarbetade i jordfrågan med partiledningen och att de efter 1911 års partikongress lovade att stödja varandra.⁹⁷ Detta samarbete och det faktum att programmet inte var positivt till småbönder ser jag som stöd för

att partiet hotades av än större medlemsförlust, kanske en splittring, om Lindhagens förslag hade antagits. I det läget slöt sig en majoritet samman mot en minoritet för att inte förlora ännu fler industriarbetare, vilka jag antar hade sett ett småbondevänligt program som "reaktionärt".

Fler utsagor stödjer tolkningen. I partistyrelsens VU var alla utom en medlem emot Lindhagens förslag. Branting menade att det var "ett stort steg bakåt, det är en utopi". Någon jämförde det med att man skulle ha sökt vinna lantarbetare genom att förändra partiets principer, men "det är de som skall lära sig förstå socialismen och komma till oss". Partiet skulle alltså inte ändra sina principer för att vinna nya grupper. I partistyrelsen fick Lindhagen stöd av Ström och Höglund, den senare sade att han föredrog en jordreform framför Brantings "statssocialism".⁹⁸

SAP visade på olika sätt både före och efter år 1900 att omsorgen primärt gällde industriarbetarna. SAP var deras parti och inga eftergifter gjordes till småbönders behov som kunde äventyra dessa budskap. Man accepterade inte ens småbondens mentalitet. Den fortsatta historien om SAP, SSV och deras program stödjer tolkningen.

SAP, SSV samt 1917 och 1920 års program

Vänsterpartiet bildades 1917. Socialdemokraterna Dalkvist, Höglund, Lindhagen, Månsson, Ture Nerman, Spak, Ström och Ivar Vennerström som alla var emot SAP:s jordpolitik gick med. Vänsterpartiet lär ha fått flest medlemmar i de områden som var småbruksdominerade. Detsamma gällde för de två partidistrikt, Ångermanland och Norrbotten, som lämnade SAP. Av riksdagsmän som gick till Vänsterpartiet kom majoriteten från Norrland, södra och mellersta Sverige. I exempelvis Kopparbergs läns landsting gick ingen stadsrepresentant till SSV, medan hälften av dem som gjorde det var hemmansägare. Vänstersocialister lär också haft stora framgångar bland lantarbetarna åren kring 1920 och på 1920-talet låg SLF:s krav på att avskaffa lönearbetet och prioritera småbruk nära Vänsterpartiets.⁹⁹ Det har sagts att partidelingen skedde mot kritikernas vilja.¹⁰⁰ Partiledningen lär ha påstått att Ungdomsförbundet skapade motsättningar inom partiet och den såg till att kongressen 1917 ställde krav på en total lojalitet med partiet. Resultatet blev att Ungdomsförbundet utelöts, medan kritikerna inom partiet lämnade det.¹⁰¹

Partiets delning var enligt min mening planerad och sedan länge önskad av en majoritet i ledningen som ville ha fullständig enighet om partiets principer. Det framgår bland annat av den interna debatten i riksdagsgruppen. Kritikerna som var i minoritet önskade, men fick nej, att det skulle finnas utrymme för olika meningar. Deras motivering var att, eftersom det även fanns olika meningar hos valmännen, borde de komma till uttryck i RD. Månsson klagade, "så fort de radikala velat framföra sin mening hade moralpredikningar förekommit". När minoriteten lämnade gruppen 1917 syntes Branting nöjd. Han hade en "stark känsla av att samarbetet" bland de som var kvar skulle bli mycket bättre, då

man tidigare ofta varit oeniga.¹⁰² Men det var först nu som SAP var starkt nog för att de som kritiserade ledarmakt, statssocialism och stordrift skulle kunna kastas ut. 1917 hade SAP 114 450 medlemmar, dvs partiet hade nästan återvunnit sitt tidigare medlemsantal; 1920 var antalet 143 100. För LO var förhållandena desamma. 1917 fanns det 186 100 medlemmar, 1920 var antalet 280 000.¹⁰³

Resonemanget stöds också av att inte ens det blygsamma stödet till mindre jordbrukare i 1911 års program behölls i 1920 års program – det var en parantes i SAP:s historia. Tanken att den självständige småbrukaren utan anställda uppfyllde målet: arbete och produktionsmedel förenade i en hand försvann, medan det var en nyhet att jordarbetarnas villkor likställdes med industriarbetarnas. Konsumentkooperationens roll för standarden fanns kvar, medan alla andra utsagor om kooperation försvann. Jordstyckning av statsegendom medgavs ”endast om naturförhållandena göra stordrift olämplig.” Småbrukares trygghet garanterades som tidigare och nu skulle även jordarbetarnas intressen tryggas om större egendom uppläts till enskilda.¹⁰⁴ I programmet dominerade centraliseringsprinciper. Den största nyheten var att gruppen jordarbetare fanns med, likställda med industriarbetarna.

Vänsterpartiets jordprogram liknade SAP:s från 1911 med vissa förändringar i enlighet med Lindhagens förslag 1911. Krav på kooperation fanns kvar dels för småbruken och dels för att få stordriftsfördelar. Ty problematiken om kooperation var ett samhällssystem eller en metod för stordriftsfördelar fanns nu inom SSV. Alla slags kooperativ accepterades. Det visar principdelen, där ”de undertryckta klasserna” sades tvingade ”av självbevarelseinstinkt” att organisera sig i ”kooperativa organisationer”. Ett avsnitt handlade om ledarmakt, auktoritetstro och minoritetsförtryck i de demokratiska rörelserna och att demokratin skulle fördjupas genom självansvar. Frigörelse sades vara de förtrycktas eget verk exempelvis genom utomparlamentariska massaktioner bredvid en parlamentarisk strategi.¹⁰⁵

Innan partiet splittrades försökte Vennerström förklara varför han och andra var kritiska, främst mot ledarna inom SAP. Kritiken handlade om deras brist på respekt för medlemmarnas erfarenheter och självansvar samt alternativa strategier och produktionssätt; frågor som blev centrala i SSV:s program. Vennerström såg den ekonomiska strategin som viktigast med hänsyn till hur verkligheten såg ut. Den sk dyrtiden exempelvis, som enligt honom orsakades av producenters monopolbildningar, skulle bemötas genom direkta aktioner från fackliga och kooperativa föreningar. Ty arbetarna hade ekonomisk makt och den kunde aktiveras som stöd till den politiska praktiken. Vennerström kritiserade den sk partihögern som avvisade alla ”radikala” krav med att tiden ännu inte var inne för att hysa ”en fatalistisk undergivenhet under ödet i utvecklingens gestalt”. Dess ödestro innebar ”att den proletariska *viljans* egna insatser alldeles skjutas i bakgrunden.” Själv ville han och åberopade Marx ”att *proletariatets självständiga viljeinsatser* måste komma till sin fulla rätt”.¹⁰⁶

SAP:s delning har förklarats och värderats av vissa forskare genom begrepp

som vänster, radikal, borgerlig, marxistisk, socialistisk. Några exempel: Vänsterns politik var borgerlig, icke-marxistisk och utopisk enligt Lindbom. Kravet att ekonomisk kamp skulle föregå den politiska stred menade andra mot Marx, som såg den politiska som primär och inte delade vänsterns önskan om att förstärka proletariatets vilja.¹⁰⁷ Ungdomsrörelsens frågor som dem om avrustning, jordbruket och tullsystemet var enligt Jan Lindhagen borgerligt radikala krav och vänstern 1917 bestod av utopister och idealister. De var inte marxister och de saknade program och åsikter i dagspolitiken. Thörnquist värderar lantarbetarrörelsen i motsats till jordreform- och egnahemsrörelsen som en "massrörelse som byggde på socialistiska principer". I SSV:s programkommitté fanns en grupp med Carleson, Kilbom och Ström som var en "radikalare falang" och i den var Carleson för stordrift, medan Lindhagen i den andra var för smådrift. Gröning ser partiets kriser och splittringen 1917 som en motsättning mellan höger och vänster.¹⁰⁸

Förklaringar enbart i dessa termer är dock utan mening. Det finns inga sådana entydiga begrepp som "automatiskt" leder till förståelse för politikens komplexa innehåll. Konflikterna och delningen berodde på att inom partiet möttes alltsedan dess konstituering olika tanke- och handlingsmönster, dominerade av decentraliseringens, centraliseringens, samarbetets och rationalitetens principer. Bärarna av dem konkurrerade med varandra och ingen anpassning skedde. Partiet delades först då, när de som trodde på principen om centralisering var så starka att de kunde stänga ute dem som trodde på decentraliseringen. Men mönstren följde inte parti- eller föreningsgränser och ingen enskild person var bärare av sådana i sin helhet. Det är exempelvis Carleson ett gott exempel på. Han gick till SSV på grund av sin motvilja mot elitism och ledarmakt, medan han inte tvivlade på storindustrins fördelar.¹⁰⁹ Agrarsocialister, jordreformvänner, ungsocialister, Vänsterpartiet och KF:s kooperatörer trodde på principen om decentralisering. KF:s kooperatörer accepterade inte statshjälp, medan de flesta andra som omfattade decentralisering gjorde det. Alla mönstren innehöll rationalitetens princip. Ingen, inte ens Lindhagen, förespråkade nolltillväxt. Här ligger en möjlighet till fördjupad förståelse som går utöver påvisandet av mönstrens förekomst. Ty denna princip tillhörde ett betraktelsesätt som hade sin förebild i den kapitalistiska stordriftens sk fördelar. Stordriften värderades som framgångsrik och eftersträvnäsvärd. Rationalitetens princip tillhörde kapitalismens mönster, vilket hade en dominans över sinnena.

Vilja och ansvar – samarbete och framgång

SAP:s jordpolitik bestämdes av centraliseringens och rationalitetens principer, mer eller mindre dolda i tanke- och handlingsmönster, här tolkade genom en ömsesidighet i begreppen förespråkare, förebild, framgång och sammanhållning.

Kautsky omfattade samma princip om centralisering som majoriteten inom

SAP, medan David omfattade decentraliseringens. Båda trodde på rationalitetens princip, David genom Kooperationens stordriftsfördelar, Kautsky genom storindustrins. Ingen av dem var SAP:s förebild, de tillhörde gemensamma respektive oförenliga tankemönster. *Sammanhållningens* betydelse hör samman med identifikation, interaktion, makt och styrka. Den var en så stark drivkraft att ett utrymme gavs åt decentraliseringen, så länge denna princip hade tillräckligt stöd. Med nog stöd avser jag inte enbart partiets medlemmar och väljare utan främst de *förebilder* som de mindre jordbrukarna utgjorde. Inom partiet fick de som förordade enbart smådrift eller både små- och stordrift tillsammans ett visst inflytande i ett försvagat SAP. Men deras styrka inom partiet berodde på att deras förebilder småbrukare, kooperatörer och småbönder föreföll bli framgångsrika, kanske liksom de danska tack vare bondekooperationen och kanske genom att gå samman med konsumentkooperationen. För dessa politiker var jordbrukets produktionssätt en strategi till utopin och de ville vara de små jordbrukarnas *förespråkare*. Jordbrukarna var med andra ord både deras förebild och objekt. För SAP:s majoritet var det industriarbetarna, som var både förebild och objekt och jordbrukets syfte var att massproducera livsmedel på det mest produktiva sättet. Stordrift var tom en socialistisk princip. Någon ömsesidig identifikation tycks inte ha förekommit mellan SAP och jordarbetarna. Ty samtidigt som SAP:s intresse ökade något för dem, tycks deras intresse för ett jordbruk utan lönearbete ha ökat.¹¹⁰

Majoriteten gav aldrig mer medgivanden åt dem som önskade mindre jordbruk än absolut nödvändigt och de som gjordes skulle samtidigt tillgodose stordriftens fördelar. Man förnekade inte att stordriften tycktes dröja men diskuterade inte varför. Branting antydde ett samband med tullsystemet, det fördröjde ”modernare driftsformer” och Carleson frågade sig om det handlade om att kapital placerades där vinsten var högst, dvs i industrin. I så fall kunde detta när som helst ändras och då utvecklades stordriften snabbt.¹¹¹ Troligen tvivlade fler än Carleson på småbrukens framtid, men man höll tyst för att inte sprida kunskap om deras förekomst. Ty en förklaring från SAP:s sida att det stora jordbruket dröjde, därför att det mindre kanske var framgångsrikt hade indirekt givit smådriften ett stöd. När partiet åter var starkt fick inte ens Kooperation som driftsmetod vara kvar i programmet, medan ett försvagat SAP hade gjort sig delaktigt i attraktionen hos begreppet. Men partiet gav endast sken av delaktighet i decentraliseringens princip. Ty begreppet Kooperation var mångtydigt och i SAP:s jordpolitik tillhörde det rationalitetens princip, en metod att nå stordriftsfördelar.

Hur jordprogrammen blev 1897, 1905, 1911 och 1920 berodde på viljan till sammanhållning. När förslag om småbruk som dominant system för jordbruket syntes få för mycket stöd, blev samarbetet viktigast för partiets majoritet, som i första hand såg sig som industriarbetarnas förespråkare. Därför behöll programmet 1911 principen om centralisering och det var industriarbetarna man ville vinna åter. Och det lyckades. 1917 var partiet så starkt att kritikerna kunde stängas ute. Ty samarbete var också en princip, mångtydig och föränder-

lig, i alla tanke- och handlingsmönster. Den tillhörde de krafter som både bildade och höll samman, exempelvis arbetarnas och kapitalisternas organisationer, vars syfte kunde vara att förändra samhället eller få högsta möjliga pris på varan. Kooperation betyder samarbete och det fanns till och med en vision om att den kunde skapa en ny mentalitet hos människorna, här gällde det bönderna. Men hur det skedde berodde på vem som var visionens bärare: mentaliteten påverkades antingen av egna kooperativa erfarenheter eller av uppfostran via Kooperation.

Oförenliga tanke- och handlingsmönster låg även bakom politikernas människosyn. Dessa kom till uttryck i tankar om det var fostran eller erfarenheter som ledde till att människor blev socialister och om individen hade förmåga att ta ansvar eller om det var statens uppgift. Örne och Steffen exempelvis såg människors praktiska samarbete som erfarenheter till ett förändrat samhälle. SSV ställde i sitt program 1917 ledarmakt mot arbetarnas massaktioner och erfarenheter. Tanken var att dessa aktioner var lika med självansvar. De kunde bryta människors apati, som ansågs vara grund för elitism och ledarmakt. Därmed trodde man att oligarkins järnlag i Michels mening skulle motverkas. Men SSV var inte fri från tankemönster som Michels. Det visar deras program, då bildandet av kooperativ sägs vara en följd av "självbevarelseinstinkt". För Michels liksom exempelvis Kautsky och många inom SAP var arbetarkooperativ instinktmässiga resultat av spontana aktioner och uttryck för ett primitivt lägre stadium.

Varför blev deras framgångar så små som förespråkade decentralisering? Saknades den "rätta" viljan eller var det andra viljor som bestämde? För att förstå varför vissa principer är och blir dominanta använder jag begreppet *framgång*. I västerländskt tänkande är kapitalets handlingsmönster en framgångsrik makt. Det influerar människors medvetande i egentlig mening, då de i mötet med dess praktik, dvs att producera varor, ser att det är lyckosamt. Visionen, välstånd för alla, förefaller därför endast möjlig att nå genom dess produktiva metoder, stordrift, samarbete, intensitet och effektivitet.¹¹² Decentralisering syntes för en kort tid ha stöd av verkligheten själv – de små jordbruken försvann inte och Kooperation kunde kanske ge dem styrka. De få konsument- eller arbetarägda jordbrukskooperativen som bildades förblev teoretiska förebilder, då deras praktik misslyckades. De hade stora svårigheter, då de inte av egen kraft lyckades få betydelse på varumarknaden och de inte fick något ekonomiskt stöd i arbetarrörelsen. Kooperativ motarbetades av SAP och från 1914 var inte produktionskooperativ välkomna till KF. Småbruk med statsstöd hade ju utslutits 1904. Strategin inom KF, att alla slags kooperativ tillsammans skulle konkurrera ut kapitalistiska företag, liksom Örnes om jordbrukskommuner, ersattes, eftersom de inte var framgångsrika, i bemärkelsen produktiva, successivt av tanken om konsumentägda företag. Om alla konsumenter tillsammans ägde företagen kunde de bli minst lika stora, effektiva och kapitalstarka som de privatägda. Detta visar ytterligare hur mångtydigt och föränderligt begreppet Kooperation var. Nu innebär det att även i den

kooperativa praktiken inträdde en dominans för begreppet framgång i betydelsen förmågan att klara sig i konkurrensen på den kapitalistiska marknaden.¹¹³

Bönderna som gärna tog emot statshjälp gick sina egna vägar. De bildade sina organisationer och de ville inte ha KF:s kooperatörer, ungsocialister eller ungdomdemokrater som sina förespråkare. Det förekom med andra ord ingen interaktion. Ingen ömsesidig relation uppstod, inga möten ägde rum, som kunde ha förverkligat exempelvis Örne jordbrukskommuner. Bondekooperationens medlemmar var troligen större självvägande bönder, vilka tillämpade samarbete som en princip för rationell stordrift, initialt även som skydd mot andra producenter, samt för att ta ut högsta möjliga priser av konsumenterna. Detta betyder att inte heller bondekooperationen ledde till framgång för de mindre jordbruken, utan tvärtom även den bidrog till deras svaghet. Men även om decentralisering aldrig blev en framgångsrik princip är dess förekomst av samma betydelse som alla andra principer för att förklara och förstå SAP:s jordbrukspolitik.

Två principer fanns i alla mönster, samarbetets och rationalitetens, medan centraliseringens och decentraliseringens sällan förekom tillsammans. När oförenliga mönster möttes skedde ingen anpassning, utan tvärtom en särskilnad. Detta gällde även på individnivå, vilket Örne och Axelsson var exempel på. Samarbetets princip fanns i utövandet av makt men också i motståndet. Men det var kapitalismens handlingsmönster, rationalitetens princip, som dominerade sinnen i jordpolitiken genom att bestämma vad som var framgång och hur den skulle förverkligas. Alla, oavsett andra principer, trodde på produktivitet och att visioner nåddes genom att producera.

Noter

1. Denna artikel ingår i mitt projekt, *Planering och välstånd. Del 1: Kartellers och trusters betydelse 1890–1990 för en teori om framgångs- och samarbetsprocesser*, som delvis finansieras av Rådet för arbetslivsforskning.
2. Översikt av tid forskning hos Simonsson B, *Socialdemokratins och maktövertagandet*. Gtb 1985 s 210f; Thörnquist A, *Lönearbete eller egen jord?* Upps 1989 s 22ff.
3. Henningsson B, *Mellan tre ideologier*, Hist Inst Uppsala, otr lic avh och Thörnquist håller med om det taktiska syftet.
4. Henningsson och Lindhagen J, *Socialdemokratins program*. Sthm 1978 ser det också som Lindhagens program.
5. Björlin L, Jordfrågan i svensk arbetarrörelse 1890–1920, i *Arbetarrörelsens Årsbok 1974* s 65–82, 107ff; Gellerman O, *Staten och jordbruket*. Upps 1958 s 154ff, 175; Hentilä S, *Den sv arbetarklassen och reformismens genombrott*. Helsingfors 1979 s 203f, 208–218, 307f; Simonsson s 189ff, 214f; Tingsten H, *Den svenska socialdemokratins idéutveckling 1*. Sthm 1967 s 190ff.
6. *Arbetet* (Arb) 22/10 1889, Småbondesystemet sign D; Branting, Industriarbetarparti eller folkparti? (23/10 1895) i *Tal och skrifter VIII* s 50–52; Danielsson A, *Om den svenska revolutionen*, Inledning av Zennström PO. Sthl 1972 s 34; A R (Rylander A), *Vi vänta Eder!* Malmö 1894; *Socialdemokraten* (SD) 25/8 1894, Socialismen och det lilla jordbruket (fr Arb); *SD* 19/9, 20/9 1894, Socialismen och småbönderna; *SD* 29/11 1894, Taktikfrågor; Thorsson T, Socialismen och lantarbetarna, i *Lucifer* 1893.
7. *SD* 29/1 1892, Ett förtvivlans nödscri; *SD* 29/11 1894, Taktikfrågor.
8. Branting...i *T och skr VIII* s 50ff; *SD* 1/12, 3/12 1894, Småbondefrågan.
9. *Protokol over forhandlingerne ved den 3 almindelige skandinaviske arbejderkongres 14–17 august 1890 i Kristiania* s 11f.
10. *SD* 25/8 1894, Socialismen...(Ur Arb). Sterky F, *Socialismen*. Sthm 1899 s 12 var emot jorddelning, då den hindrade rationell drift.
11. Branting, Vårt möte i går (22/11 1897), i *T och skr 1* s 208–210; Danielsson s 169f.
12. *Arb* 18/1 1896, Bondeväldet i Sverige; Branting..., i *T och skr 1* s 208–210; *ibid nr VIII* s 50ff; Danielsson s 34; *SD* 19/9, 20/9 1894, Socialismen...; *SD* 29/11 1894, Taktikfrågor.
13. Tingsten s 132.
14. *Arb* 31/7 1897, bref hem, sign Marat.
15. Danielsson s 34f; *Redogörelse för femte allmänna skandinaviska arbetarkongressen i Stockholm 19–21 augusti 1897*. Sthm 1897 s 19f.
16. *Socialdemokratiska partistyrelsens (SPS) redogörelse 1 januari–31 december 1899*. Sthm 1899 s 4f. Branting sa detsamma enl *SPS:s protokoll 14–15/5 1900* (Partistyrelsens arkiv, Stockholm, PAS).
17. Millbourn I, *”Rätt till maktighet”*. Om den svenska socialdemokratins lärprocess 1885–1902. Sthm 1990.
18. Se Millbourn, Swedish Social Democracy, Crises and Tariffs before 1900, i *Scandinavian Journal of History* 1992/4.
19. A. R., *Vi vänta Eder!*
20. Producentkooperativ var arbetarägda företag, medan en produktionsförening var bonde-, konsument- eller fackföreningsägd med anställda arbetare. Men båda begreppen användes ofta utan åtskillnad.
21. *Arb* 22/6 1897, Våra kongresser.
22. Millbourn 1990 kap 6, 12 samt s 351ff.
23. Lindbom T, *Den socialdemokratiska ungdomsrörelsen i Sverige*. Sthm 1945 s 19, 31, 43, 58f, 71ff, 83, 88, 114.
24. *Protokoll vid socialdemokratiska ungdomsförbundets första kongress den 11–13 juni 1905 i Stockholm* (otr; Arb rör arkiv, Stockholm, AAS) den 11/6 par 12, 13/6 par 10. Enl Lindbom s 94f sade Månsson att militärens 82 milj i st skulle gå till: ”mejerier,

- hönserier, utsädesföreningar, folkbibliotek, lantbruksskolor, arbetarpensionering osv.” Utsagan saknas i protokollet.
25. Hansson PA, *Socialdemokrati och ungsocialism*. Sthm 1908 s 10f, 15; Jensen A, *Ungsocialism-socialdemokrati*. 1908 s 20ff.
 26. Björlin s 80f.
 27. *SPS:s protokoll*, årsmöte 23–26/3 1903 (PAS).
 28. *Förhandlingarna vid Sveriges Socialdemokratiska Arbetarepartis 6:e kongress i Stockholm 17–25 februari 1905*. Sthm 1905 s 116, 131–133.
 29. *Upp till kamp. Socialdemokratins första maj-märken*. Sthm 1986 s 17.
 30. Se äv, *Betänkande af den utaf Kongl Maj:t den 10 juli 1899 tillsatta Egnahemskomitén 1*. Sthm 1901.
 31. *SAP:s motion AK 1904:261*. Hentilä s 212 påstår felaktigt att SAP med den gjort en viktig och snabb kursändring, då småbrukarnas ägande- och arvsrätt tryggades. Gellerman s 157f gör en liknande tolkning.
 32. Se nedan, hur Strindberg kritiserade den från 1886.
 33. Branting, ”En undergrävd maktställning” (30 okt 1907), i *Tal och skr* 2 s 323f.
 34. Fahlbeck P, i *Statsvet Tidsskrift 1905* s 11f; *Ibid* 1908 s 17 såg, liksom motståndare tidigare gjort, smådriften som bevis för att socialismen var omöjlig. F framhöll att liknande analyser fanns bland socialisterna själva som hos David. Staaff K, *Politiska Tal 1*. Sthm 1904 s 118 påstod att socialdemokrater arbetade för ett självägande bondestånd. De var ”inga riktiga socialdemokrater”, i varje fall inte i denna viktiga fråga. Staaff torde införa ev regeringssamverkan vilja visa skeptiska liberaler att SAP inte hotade äganderätten.
 35. *Förhandlingarna vid Sverges socialdemokratiska arbetarepartis sjunde ordinarie kongress i Stockholm 28 maj–5 juni 1908*. Sthm 1908 s 129f, 201ff, 248f; *Motioner och Förslag till SAP:s sjunde kongress i Stockholm 1908*. Sthm 1908 s 155; Hentilä s 213f; Tingsten s 194.
 36. Svenska Lantarbetarförbundet (SLF) bildades 1908. Endast Skånska Lantarbetarförbundet fanns 1905. Se Thörnquist s 23.
 37. 1911 års program äv hos Tingsten s 197f, 201f.
 38. I *motion AK nr 203 1911*, av B Eriksson och SAP:s riksdagsgrupp sägs ex att en förändring skett från ”spannmålsproducerande stordrift till smådrift med boskapskötsel”.
 39. Förslag, motioner och beslut, i *Förhandlingarna vid Sverges Socialdemokratiska Arbetarpartis åttonde kongress i Sthm 9–16 april 1911; Motioner och förslag till SAP:s åttonde kongress 1911*.
 40. Motioner... 1911 s 36f, 48ff. I Motion nr 1 av Lindhagen, godkänd av Stockholms arbetarkommun, uttrycks samma mål.
 41. *Förhandlingarna...* 1911 s 89–97, 173–175.
 42. Simonsson s 211f, 214f säger att egentligen var inte programmet småbondevänligt utan snarast en seger för Branting och ledningen. Trots det omfattar han den taktiska förklaringen.
 43. Lindhagen C, *Memoarer 1*. Sthm 1936 s 40 säger att Branting var ointresserad av den sociala jordfrågan, fastän han anade dess taktiska betydelse.
 44. Simonsson s 34, 181f, 184, 189, 214f. Äv Lindbom s 140f, 152f ser Kautskys br 1906 som en förebild för ungdomsrörelsen. Simonsson s 182ff och Thörnquist s 59 menar att Davids syn dominerade inom SAP genom 1905 års program och att partiet övergav stordriften för att få med småbönderna.
 45. H:son-Holmberg G, *Kooperationen bland de självägande klasserna*. Borlänge 1904 s 45; Seyler H, *Hur bonden blev lönarbetare*. Lund 1983 s 16; Simonsson s 182.
 46. Kautsky K, *Karl Marx' ekonomiska läror*. Sthm 1888 (1887) s 271f.
 47. Kautsky, *Thomas More och hans utopi*. Sthm 1893 (1887–1888) s 222, 225.
 48. Kautsky, *Socialismens grundläror*. Jönköping 1909 (1892) s 81–83.
 49. Kautsky, *Den sociala revolutionen*. Sthm 1906 (1902) s 110, 149, 168f, 173.

50. Strindberg till Branting 28/6 1886, brev nr 1255, i *Eklund T, August Strindbergs brev, del 5*, Sthm 1956; *Ibid*, brev nr 1230 till Geijerstam 21/5 1886.
51. Strindberg till Danielsson 11/4 1899, (*Arb rör arkiv, Malmö, AAM*); Strindberg till SD:s red 22/6 1886 (*Brantings samling, AAS*)
52. Krapotkin, furste och biolog lär ha tolkat Darwin så att inte konkurrensen utan samarbete var framgångsfaktorn i evolutionen.
53. H:son-Holmberg s 106, 115–117.
54. Marx K, *Kapitalet. 1*. Leipzig 1974 (1867) s 442, ss not 325.
55. Strindberg A, *Bland franska bönder*. Sthm 1889 s 245–249; *Ibid*, Om det allmänna missnöjet, dess orsaker och botemedel, i *Likt och olikt, H1*. Sthm 1884 s 104f.
56. Steffen G F, *Den industriella arbetarfrågan*. Sthm 1889 s 3, 7, 27ff, 33; Lilliestam Å, *Gustaf Steffen*. Gtb 1960 s 22ff: Steffen var med ett tag på Strindbergs resa, men de blev osams.
57. *SD 26/1* 1889, Kommercialism och civilisation, sign S.
58. Lilliestam s 37ff, 50. Saxon berättar i, *En tidningsmans minnen*. Sth 1918, om sitt besök i England hos Steffen och Krapotkin, som bodde grannar.
59. *Arb 18/8* 1898, En saga ur verkligheten, sign G S-n.
60. Saxon (Lindström J), *Italienska bönder*. Sthm 1898. Saxon förordade tidigare i, *Det ondas rot*. Sth 1891 fackföreningar för lantarbetare, statsägd jord, planerat arbete, mer maskiner och ökad produktivitet. Se äv Sundin B, Ljus och jord! i *Paradiset och vildmarken*. Red Frängsmyr. Sthm 1984. *Ibid*, Saxon och vegetarismen samt Vägen till idealtillvaron, i *Framtidens tjänst*. Sthm 1986.
61. KF:s kongress 1903, i *Berättelser över Kooperativa Förbundets kongresser 1899–1906*. Sthm 1912 s 141, 150f.
62. KF:s kongress 1904 s 201; Koch G H von, *Om kooperativa företag*. Sthm 1904 s 3.
63. Hasselmann E, *Rochdalegrundsatserna*. Sthm 1971 s 23–25, 29f; KF:s kongress 1905 s 217; Watkins W, *Internationell Kooperation*. Sthm 1971 s 40, 61f.
64. KF:s kongress 1904 s 198f.
65. Om Hansson och jordreformrörelsen se Björlin s 103; Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället*. Sthm 1991 kap 6; Sörlin, *Framtidslandet*. Sthm 1988.
66. Hansson J, *Från herrgårdar till småbruk*. Sthm 1905 s 20–22, 28f.
67. Hansson J s 50, 66–69; KF:s kongress 1905 s 248–259.
68. KF:s kongress 1906 s 310–316.
69. Äv Millbourn I, Kooperatismen – ett alternativ till kapitalism och socialdemokrati, i *Scandia* 1991/1
70. Seyler s 131–135.
71. *SOU 1932:14*, Nyström B, Arbetarfrågan inom det svenska jordbruket. Sthm 1932 s 13–17.
72. Hansson J s 30–37, 68f; H:son-Holmberg 46–58, 62–69, 116; KF:s kongresser s 42, 51, 197, 252; Kylebäck H, *Konsument- och lantbrukskooperationen i Sverige*. Gtb 1979 s 236; Strindberg 1889.
73. Hansson J s 30f; H:son-Holmberg s 47–58, 62ff, 68–79, 105–114; KF:s kongresser s 43–45, 48ff; Kylebäck s 236ff; Koch s 3; Leufvén G, *Kooperation mellan landtmän i Danmark och Tyskland*. Malmö 1903 s 11ff; Watkins s 34.
74. Gripstedt C, *Olika sätt för jordförvärf... Anförande vid Småbrukarekonferensen 1907*. Sthm 1907; H:son-Holmberg s 32f, 117.
75. Thörnquist s 68f; Örne, i *Fram* 1909; *ibid*, i *Tiden* 1910.
76. Kylebäck s 132; Seyler s 166.
77. H:son-Holmberg s 34; Kylebäck s 31ff; Watkins s 45.
78. Norbäck P, *Hvad är orsaken till...* Gefle 1908 s 5, 15f, 20, 26f.
79. Seyler s 163ff: bönder ville ha del i handels- och förädlingskapitalets vinster. De ville inte motverka profit utan själva göra sig profit.
80. Gröning L, *Vägen till makten*. Uppsala 1988 s 43, 113; Henningsson s 43–45; Schiller B, *Storstrejken 1909*. Gtb 1967 s 150–162, 220.

81. Millbourn I, *Strejken kan väl i alla himlars namn inte börja i Trosa!* i *Över Gränser*. Lund 1987; Schiller s 160f; Lindbom s 53: Ungdomsförbundet beslöt 1903 att inga anställda funktionärer fick närvara på deras kongresser för att hindra att ett byråkratiskt ledarskikt fick makt.
82. Lindbom s 113ff, 124ff, 138, 142, 148ff, 158f; Schiller s 157ff.
83. Schiller s 160. Gröning s 145f, 149, 156 menar att SAP agerade i det tysta under krisen 1908 (äv 1917). Man ville inte visa att partiet var i kris. Medlemsförlusten 1908–11 inom LO och SAP förklarar hon bero på lågkonjunktur och en svår arbetsmarknad.
84. Lindbom s 46f; Utsagor visar dock att man inte lyckades dölja kriserna: I *Riksdagsgruppens protokoll* (PAS) den 15/4 1912 sades att den sk vänsterförening som hade bildats inom gruppen, hade brutit med den rådande taktiken, dvs enighet utåt; Den 27/4 1916 sades att majoritetsbeslut alltid hade bestämt ”gruppens uppträdande” men att en minoritet framförde särmeningar så att gruppen utåt måste framstå som splittrad i viktiga politiska frågor.
85. De hemliga protokollen från SAP:s extra kongresser 1902 och 1907, i Klockare, *Mullrande åska*. Sthm 1982 s 89.
86. Höglund, i *Stormklockan* 1908:1; Schiller s 162.
87. Schiller s 160f.
88. Denna tes, den sk ödestron, sökte jag vederlägga, Millbourn 1990.
89. Förhandlingarna... 1911 s 3f; Wicksell, *Tronen, altaret, svärdet och pänningpåsen*. Sthm 1909 s 45–47.
90. Dalkvist O, *Hur man tagit böndernas jord*. Sthm 1916 s 29.
91. KF:s kongresser s 114, 140, 153, 159, 208; De hemliga... s 61.
92. Förhandlingarna... 1911 s 94.
93. Örne, i *Tiden* 1910 s 70, 73ff, 117ff; *Kooperativa klassiker*: Dokument ur den svenska konsumentkooperationens idehistoria, Red Herz, Sthm 1974 s 57, 75, 97.
94. Björnin s 80ff, 103; Hansson J s 29–40, 56ff, 71, 77ff, 83; Lindhagen bildade 1919 Humanistiska Förbundet och gav ut tidskriften, *Sol och Jord*.
95. Henningsson s 55f; Simonsson s 188f.
96. Lindhagen C, *Jordfrågan*. Sthm 1907 s XXI.
97. Lindbom s 163.
98. *VU:s protokoll* 22/12 1910 (PAS); Hentilä s 216 (PS:s möte 16/1 1911).
99. Björnin s 110–116; Gröning s 58, 158; Henningsson s 27f, 71ff, 80, 91; Thörnquist s 132, 283, 287; Lindhagen och Vennerström motionerade 1917, om statshjälp åt lantarbetare som ville bilda kooperativ. Lindhagen var med och bildade två stycken.
100. Schiller s 144f; Lindbom s 24f, 58f, 126, 243.
101. Gröning s 150ff; Lindbom s 163, 243.
102. *Riksdagsgruppens protokoll* den 15/4 1912, 27/4 1916, 28/2 1917 (PAS).
103. Gröning tab s 43, 113.
104. Programmen hos Tingsten s 197ff, 228ff, 248ff.
105. *Protokoll fört vid Sveriges Socialdemokratiska Vänsterpartis kongress i Stockholm 13–16 maj 1917* s 101ff, 105, 128.
106. Vennerström I, *Vad vill den socialdemokratiska vänstern?* Sthm 1916 s 10–13, 17.
107. Millbourn 1990 s 25–29 visar att Marx satte den ekonomiska kampen främst liksom proletarietets vilja.
108. Gröning s 145f; Lindbom s 225, 238f, 242; Lindhagen J s 97f; Thörnquist s 33, 261.
109. Millbourn 1990 s 321ff; *ibid* 1987 s 236f om Carlesons tankar sedan 1890-talet.
110. Thörnquist s 58–61, 279, 283, 287, menar att lantarbetarnas fackliga rörelse upphörde nästan efter 1912 och som ovan sagts att lantarbetare och SLF liksom Vänsterpartiet önskade småbruk utan lönearbetare. Detta var, menar hon, en förändring, då SLF tidigare var för stordrift, vilket då stred mot SAP:s jordpolitik, som hon såg som småbruksvänlig. Trots olika syn på driftsformerna anser hon att SLF före 1920-talet stödde SAP:s jordpolitik.

111. Branting... Tal och skr 2 s 323f; Förhandlingarna... 1911 s 89f.
112. Varför människor tror på "framgång" ser jag ytterst som en psykologisk och filosofisk fråga.
113. Millbourn 1990 kap 1, 6, 12 för Michels tankar och kooperativens svårigheter; Ibid 1991 om kooperatismen.